

THE LIBRARY

Լ Է Օ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

№ 1

9(47.925)

4

Հ ա յ

Հ ա յ ը ե ն ի ք

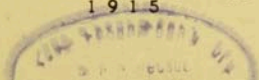
A 579

•••••

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Յպարան Ն. Ազանեանի, Պօլից. 7

1915

ԲԺԻՇԿ ԱՐՏԱՇԷՍ ԲՈՒԴՈՒՂԵԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

... ան պատճառով ...
... 1900-ա-
... կան բուհերի կեսից, գիտեր որ ես ա-
... խառնում եմ մի շատ բնորոշակ Հայոց Պատմու-
... րեան վրայ եւ շարունակ յորդորում եր որ
... նախ քան այդ աշխատութիւնը վերջացնելը ես
... գրեմ մի աւելի համառոտ Հայոց Պատմութիւն
... ժողովրդական լայն թաւերի նախար:

Իմ ողբացեալ ¹⁾ սիրելի բարեկամ բժիշկ
Արսաշէս Բուդուղեանը վաղուց, դեռ 1900-ա-
կան բուհականների կեսից, գիտեր որ ես ա-
խառնում եմ մի շատ բնորոշակ Հայոց Պատմու-
րեան վրայ եւ շարունակ յորդորում եր որ
նախ քան այդ աշխատութիւնը վերջացնելը ես
գրեմ մի աւելի համառոտ Հայոց Պատմութիւն
ժողովրդական լայն թաւերի նախար:

Երկար ժամանակ ես դժուարանում էի
կատարել այդ առաջարկութիւնը:

Վերջին տարիներս, երբ խեղճ բարեկա-
միս ցաւերը գնալով անհանելի դարձան եւ
հիւանդութիւնն արդէն ցոյց եր Տալիս Տալու
վախճանի մօտիկութիւնը, նա դարձեալ սկսեց
արժարժել վառ ցանկութիւն հրատարակելու
իր հաշուով այնպիսի գրքոյկներ, որոնք ծա-
նօթացնէին մեր ժողովուրդը նրա անցեալին,
Իմ ժողովրդասէր բարեկամը լաւ գիտեր, ի-

¹⁾ Վախճանուհի 1915 թ. ապրիլի 10-ին.

հարկէ, որ միայն իր անցեալը ճանաչող ժողովուրդն է կարող գիտակից եւ ինքնուրոյն լինել իր պատմական կեանքի մէջ:

Բուզուղեանը մեծապառ մի ոգեւորութիւն էր, որին տրուած էր ուրիշներին եւս վարակելու կարողութիւնը: Եւ յանձն առայ զրել ոչ թէ մի սխտեմասիկ պատմութիւն, այլ ամբողջացրած տեսութիւններ հայոց պատմութիւնից:

Այս զրբոյկը առաջինն է այդ շարքի մէջ, որ եւ սպւում է բժ. Բուզուղեանի ծախսով:

Ամբողջ շարքը, որ եւ անուանում եմ «Գրադարան Հայ Պատմութեան», բաղկացած կը լինի հետեւեալ զրբերից.

1. Հայ Հայրենիք
2. Հայ Ժողովուրդը
3. Հայ Իշխանութիւնը
4. Հայ Պատգամներ
5. Հայ Միտք
6. Հայ Գագրը
- 7—8. Հայ Գրականութիւնը
9. Հայ Արուեստ
10. Հայ Գաղութներ
11. Հայ Հերոսներ
12. Հայ Մամուլը
13. Հայ Տառապանք
14. Հայ Ազատամներ:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

Դուք ծնուել էք մի գիւղում կամ մի քաղաքում: Այդտեղ են օրօրել ձեր օրօրոցը, այդտեղ էք դուք առաջին անգամ սաքի կանգնել: Եղել էք մանուկ, եղել էք պատանի, երիտասարդ:

Այդ փոքրիկ տեղը, աշխարհի այդ աննշան անկիւնը ձեր հայրենիքն է:

Դուք սիրում էք նրան: Սիրում էք՝ որքան էլ աղքատ ու խեղճ լինի նա: Ով մինչև կեանքի վերջն ապրում է իր հայրենիքում, նա մինչև վերջն էլ չէ կշտանում նրա քաղցրութիւնից:

Իսկ ով թողնում է հայրենիքը, հեռա-
նում է երկար ժամանակով կամ ընդ
միշտ, նա տանում է իր հետ հայրե-
նիքի կարօտը...

Այդ նոյն այն սէրն է, հզօր ու ան-
մոռանալի: Կարօտը այնքան ուժեղ է,
որ կարող է նոյն իսկ հիւանդացնել,
սպանել մարդուն: Իսկ որոնք դիմա-
նում են կարօտին մոռանում են եր-
կար ժամանակ, դարձեալ էլի հայրե-
նիքը նրանց մտքի մէջ մնում է ինչպէս
մի սուրբ զգացմունք, մի անմահական
հմայք: Տասնեակ տարիներ հեռու մնա-
լուց յետոյ էլ այդպիսին ուզում է գոնէ
մի անգամ տեսնել հայրենիքը, վայելի
նրա քաղցրութիւնը:

Եւ, իհարկէ, սիրելով ձեր հայրե-
նիքը, դուք ցանկանում էք նրան ամեն
բարիք. դուք ուզում էք որ նա երջա-
նիկ լինի և դրա համար շէք խնայում
ձեր աջակցութիւնը, ձեր օգնութիւնը:

Ամեն մարդ հայրենասէր է:

Բայց դուք մի անհատ էք: Ձեր
հայրենի զիւղում կամ քաղաքում ձեզ
պէս են բոլոր անհատները: Եւ անհա

դուրս եկաւ որ ամբողջ համայնքը մի
կնոյն զգացմունքն ունի զէպի նոյն
այդ ձեր զիւղը կամ քաղաքը:

Համայնքները կազմուած են ազգ: Եւ
հայրենասիրութեան միկնոյն զգաց-
մունքը յատուկ է արդէն այն ամբողջ
զանգուածին, որ կոչուած է ազգ: Յի-
րոյ առարկայ է դառնուած ամբողջ այն
երկիրը, ուր ապրում է այդ ազգը:
Ինչպէս որ ձեր ընտանիքի իւրաքան-
չիւր անդամը սիրում է այն զիւղը կամ
քաղաքը, ուր նա ապրում է կամ ապ-
րել է, այնպէս էլ ազգի իւրաքանչիւր
անդամը սէր ունի զէպի ընդհանուր
հայրենիքը:

Այսպէս է եղել մարդը միշտ, սկըզ-
բից մինչև հիմա:

Քայց հայրենիքը ճանաչել — հայրե-
նասիրութեան պարտք չէ միայն:

Ամեն մարդ պարտաւոր է ճանաչել
ինքն իրան, իմանալ թէ ինչու ինքն
այսպէս է և ոչ թէ մի ուրիշ կերպ:

Զուր չէ ասած թէ հողն է մարդու
ծնող մայրը: Գիտութիւնն էլ այդ է
հաստատում. մարդը, ասում է նա, իր
երկրի, իր աշխարհագրական միջավայ-
րի արդիւնքն է:

Երկիրն է, որ ազդում է հարիւրա-
ւոր ու հազարաւոր տարիների ընթաց-
քում, կազմակերպում է ոչ միայն
անհատների, այլ և մեծամեծ խմբում-
ների, այսինքն ժողովրդների բնա-
ւորութիւնը, ամբողջ հոգեբանութիւ-
նը:

Երկիրն է որ իր կլիմայական պայ-
մաններով, իր աշխարհագրական դիր-
քով ճակատագիր է ստեղծում ազգերի
համար: Ազգ ճանաչել առանց նրա եր-
կիրը ճանաչելու անհնարին է:

Ինչու է մարդը այս տնտեսական
ձևին հետևում և ոչ թէ մի ուրիշ ձևի,
ինչու է նա այս վիճակի մէջ և ոչ թէ
մի այլ, ինչու է նրա պատմութիւնն
այսպէս ընթացել և ոչ թէ մի ուրիշ
կերպ — այս բոլորին պատասխանում է
հայրենիքը:

«Ծանիր գրեզ»: Ճանաչիր քեզ: Այս
հին, շատ հին խօսք է:

Եթէ իմաստութիւններ շատ կան
աշխարհի վրայ, սա իմաստութիւն-
ներ ի իմաստութիւնն է:

Ա.

ԻՆՉ Է ՊԱՏՄՈՒՄ ՄԵՐ ՀՈՂԸ .

Երկիրն էլ, երկիրնքն էլ լեզու ունին, իրանց առանձին լեզուն, և պատմում են այդ լեզուով թէ ինչ են իրանք:

Թողնենք երկիրնքը: Մեր երկրագունդը, եթէ խօսացնենք, կասէ մեզ թէ ռատեգից է գալիս, ի՞նչ հասակ ունի և իր կեանքում ինչ բաներ է տեսել:

Այն լեզուն, որով խօսում է մեր հողագունդը, գիտնական մարդիկն են միայն հասկանում և նրանք էլ արդէն մեր լեզուով պատմում են մեզ: Եւ

այս պատմութիւնը այս գիտնական
մարդիկ անուանում են երկրաբանու-
թիւն (գէօլօգիա)։

Եւ լսում ենք մենք այդ մեծ գնդի
պատմածները ու իմանում ենք հազար
հազար հրաշք ու զարմանք բաներ։

Եւ առաջին հրաշք բանն այս է, որ
մեր երկիրը շատ փոփոխական բախտ
է ունեցել։ Հէնց որ խօսացնել սկսենք,
կասէ իսկոյն թէ միշտ չէ եղել ինքն
այնպէս, ինչպէս տեսնում ենք նրան
հիմա։ Այս լեռը, այս դաշտը, այն գե-
տը երկրի գոյութեան առաջին օրից
չէ այնպէս ձևաւորուած ու տեղաւո-
րուած։ Այս վիթխարի սարերն ու
ժայռերը, այս անյատակ ձորերը հա-
մեմատաբար ջահիլ բաներ են։

Եւ մենք այս բանի վրայ չենք էլ
գարմանայ, եթէ հարցնենք մեր այս
հողագնդի հասակը։ Այնքան մեծ է
այդ հասակը, որ իսկի հաշուել էլ չեն
կարողանում գիտնականները։ Բայց
ենթադրում են որ եթէ մի օր կարո-
ղանան հաշիւը վերջացնել, մի քանի

միլիոն տարուց պակաս չը պիտի լինի
այդ հասակը:

Այս միլիոնաւոր տարիները, ի հար-
կէ, միանման չեն եկել անցել երկրի
վրայով: Նրանք բերել են մեծամեծ
փոփոխութիւններ, որոնք բոլորովին
ուրիշ կերպարանք են տուել երկրա-
գնդի մակերևոյթին և այդ կերպարան-
քը պահել են բիւրաւոր, հարիւր հա-
զարաւոր տարիներ, մինչև որ եկել է
մի ուրիշ մեծ փոփոխութիւն և նոր
կարգեր է բերել իր հետ:

Ուրեմն մի մարմին, որ բաղկացած
է շերտերից, մի կեանք, որ հիւսուած
է տեսակ տեսակ շրջաններից: Այսպէս
է մեր գունդը եկել հասել մեր օրե-
րին և այսպէս էլ կերթայ մինչև իր
սահմանը: Հիմա եթէ հարց տանք թէ
այդ փոփոխութիւնները ինչից են ա-
ռաջանում, պիտի լսենք պատասխան
թէ պատճառները երկրագնդի մէջ էլ
են, նրանից դուրս էլ: Միջի պատճառը
այն հրային զանգուածն է, որից բաղ-
կացած է այդ միջուկը: Նա է որ շար-
ժումներ է գործում, ճնշում է հողի

կեղևը, մի տեղ բարձրացնում, սարեր
կազմում, մի տեղ փոսեր անում, ջրի
ու ցամաքի մէջ հարիւր տեսակ կռիւ
գցում և այդ կռուից էլ հարիւր ու մի
փոփոխութիւններ առաջացնել տալիս:

Այս մեծամեծ շրջանները, որոնցից
կազմուած է երկրագնդի կեանքը, կոչ-
ւում են երկրաբանական շրջաններ:

Հիմա տեսնենք ի՞նչ կարող է պատ-
մել հողի այն կտորը, որ հազարաւոր
տարիներից ի վեր մեր հայրենիքն է
և մեր անունով էլ կոչուել է Հայաս-
տան:

Տարարախտարար, գիտնականները
դեռ շատ չեն հարց ու փորձի ենթար-
կել մեր հողը: Գիտենք մի երկու բան,
որոնք էլի շատ հետաքրքրական են:

Մեր հայրենի հողը կազմում է մի
մասնիկ այն ընդարձակ աշխարհից, որի
անունն է Առաջաւոր Ասիա: Սա այն
Ասիան է, որ գտնւում է Միջերկրական
ծովի և Թուրքեստանի ու Հնդկաստա-
նի մէջ:

Մի շատ հին շրջան կար, երբ այդ
ամբողջ Առաջաւոր Ասիան և Աֆրիկա-

յի հիւսիսային մասը ծածկուած էին ծովով: Տեղ տեղ այդ մեծ ծովի մէջ դուրս էին ցցուած մի քանի կղզիներ — Կովկասը, Հայաստանը, հեռաւոր Մակեդոնիան: Հեռեւեալ դարաշրջաններում այդ ծովի ծոցից բարձրանում են նոր ցամաք երկիրներ — Եգիպտոսն ու Արաբիան, որոնք կաած են իրար, որպէս և Իրանի և Փոքր Ասիայի մեծ մասերը: Բայց մեծ ծովի մի ճիւղը, խոր նեղուցի ձևով անցնում էր Իրանի միջով մինչև Աֆղանիստանի սահմանները: Իրանի լեռնադաշտը դեռ չէ բարձրացած: Նոյն այդ ժամանակ երևան են գալիս մեծամեծ աղի լճեր Տաւրոսի, Կովկասի և Իրանի հիւսիսային կողմերում:

Երկրագնդի կեղևի նոր շարժումներ են տեղի ունենում, որոնցից մի քանիսը հաղորդակցութիւն են բաց անում մեծ ծովի և այդ լճերի մէջ (Պարզանելի և Բոսֆորի նեղուցները), իսկ միւսները բարձրացնում են ամբողջ Արևմտեան Ասիայի մակերևոյթը: Բայց երկրի ընդհանուր կերպարանքը դեռ

այժմեանի նման չէր. դեռ չը կային
Կարմիր ծովն ու Պարսից ծոցը:

Փալիս են ուրիշ շրջաններ: Նոր
փոփոխութիւններ աշխարհի այս կող-
մերում: Մի մեծ ցնցում բարձրացնում
է Իրանի լեռնադաշտը և իբրև հակա-
դրութիւն դրան՝ միաժամանակ իջե-
ցնում է այն երկու փոսերը, որոնք
գանւում են այդ սարահարթի երկու
կողմերում, այն է՝ Արալ-Կասպիական
տափարակը հիւսիսում և Պարսից ծոցը
հարաւում, իսկ Արաբիայի և Եգիպ-
տոսի մէջ բացւում է Կարմիր ծովը:
Միջերկրական ծովը այժմեան կերպա-
րանքն է ընդունել, ունի բազմաթիւ
կղզիներ որոնք անյայտացած ցամաքի
մնացորդներն են: Հարաւում Պարսից
ծոցը առաջ մխուեց և նրա ջրերը ո-
ղողում էին Քրդիստանի, նոյն իսկ և
Հայաստանի լեռների (Տաւրոս, Վանից
հարաւ) ստորոտները: Տաւրոսի և Կով-
կասի մեծամեծ շղթաները Հայկական
լեռների միջոցով միանում են իրար:

Մի նոր շրջան ևս: Մարդը աւելի
առաջ է գնացել իր զարգացման մէջ,

երկիրը ծածկուած է լճերով, անտառ-
ներով և մարգերով: Երջանիկ է աշ-
խարհը: Մարդկութիւնը, դեռ, իհարկէ,
բոլորովին վայրենի, բազմանալով տա-
րածուած է և նրա հետ միասին նաև
հաստամորթ կենդանիները:

Բայց ահա այդ բարեբեր շրջանին
հետևում է բոլորովին ներհակ մի շրջ-
ան, որ կոչւում է սառցային:
Տաւրոսը, Հայաստանը, Կովկասը, ամ-
բողջ Իրանը և Ասիայի կենտրոնը
ծածկուած են սառցակոյտերով, ձիւ-
նեղէն դաշտերով: Եւ այսպէս շարու-
նակ մի շարք դարեր, գուցէ և հազա-
րամեակներ: Կեանք չը կայ այդ կող-
մերում, ամայի ու անբնակ են նրանք:
Միայն մի քանի տարածութիւններ
կան, ուր չեն հասել սառցակոյտերը
և այդ տեղերում էլ պահպանւում է
բնակութիւնը:

Բնութեան այս ահեղ աւերածու-
թիւններին հետևում է մի ոչ պակաս
ահեղ շրջան ևս — գետնաշարժերի շրջ-
անը: Իսկ սրանից յետոյ սառցային
աշխարհը ենթարկւում է համատարած

ողողումները: Ուրիշ խօսքով՝ գալիս է ջրհեղեղը, որ ոչնչացնում է ամեն ինչ. կորչում են և այն անտառները, անասունները, այն մարդիկ, որոնք սառցային սարսափներից ազատուած էին այնպիսի տեղերում, ուր չէին հասել դարերով տևած ահուկի ցրտերը: Մարդկային մի քանի ընտանիքներ միայն, որոնք բնակուած էին բարձրութիւնների վրայ, հազիւ կարողացան ազատուել: Այս ահեղ երևոյթի յիշողութիւնն է, որ մնացել է հրէաների և այլ հին ազգերի աւանդութիւնների մէջ:

Ինչպէս և բոլոր ուրիշ երկիրները, մեր Հայաստանն էլ ջրհեղեղից յետոյ մի քարուքանդ երկիր էր: Մեծ հովիտները խորացած էին, երկիրը ծածկուած էր հեղեղատների բերած քարերով: Զրից յետոյ՝ անապատ: Բարձր սարերը դեռ ծածկուած էին սառոյցով ու ձիւնով, լեռնադաշտերը՝ անհուն աղի լճերով: Ծովը թափանցում էր ցամաքի խորքերը. քարքարոտ անապատները բոյս չէին աճեցնում: Աւերածութեան

պատկերը լրացնում էին հրաբուդիսները։
Հայաստանի լեռների մէջ բազմաթիւ
կատարներ, հսկայական ծխնելոյզների
նման, ժայթքում էին կրակ, մոխիր և
լուս։

Սակայն բնութիւնն սկսում է հետ-
զհետէ վերաշինել այդ մեծամեծ ա-
ւերակները և կեանքի համար նպաս-
տաւոր պայմաններ վերահաստատել։
Եւ նրա շինարար ձեռքում հզօր գոր-
ծիքներ են դառնում գետերը։

Հայաստանը մեծ ու փոքր գետերի
երջանիկ հայրենիք է։ Սաստիկ արա-
գավազ են նրանք և իրանց հոսանքով
քերում տանում են լեռնային հողերը.
այս հողերը ջրի մէջ տիղմ են դառ-
նում և նստում են գետեզերքներին և
պարարտ ու պտղատու շերտեր են
կազմում։

Բայց Հայաստանի հողերը միայն
Հայաստանի մէջ չէին մնում։ Մեծ գե-
տերը նրանց տանում էին և հեռաւոր
տեղեր ու այնտեղ էին մեծամեծ գոր-
ծեր կատարում։ Այսպէս են, օրինակ,
Հայաստանի երկու խոշորագոյն գե-

տերը — Եփրատ և Տիգրիս: Ահա թէ
ինչ մեծ գործ կատարեցին այդ երկու
քոյրերը դարերի ընթացքում:

Ասացինք որ Պարսից ծոցը հասնում
էր Հայաստանի լեռներին: Եփրատն ու
Տիգրիսն էլ հէնց այդտեղ թափւում
էին նրա մէջ: Բայց իրանց հետ թա-
փում էին այդտեղ և Հայաստանի լեռ-
ներից բերած անհուն տիղմ: Ծովի
մէջ կազմւում էին հողակոյտեր, ո-
րոնք բարձրանալով յետ էին մզում
ջրերը և կազմում էին ցամաքի կտոր-
ներ: Հաշուել են որ մի դարի ընթաց-
քում այդ ջրաբեր հողակոյտերը կազ-
մել են մօտ 1700 մետր ցամաք: Այս-
պիսով Միջագետքի ստորին մասը ամ-
բողջապէս Եփրատի և Տիգրիսի գործն
է: Նրանց աշխատակից եղան և ստո-
րերկրեայ շարժումները, որոնք բարձ-
րացրին Պարսից ծոցի յատակը և ջրե-
րը յետ քաշուեցին:

Իրանց համար տափարակ գաշտեր
էին շինում երկու մեծ գետերը, կար-
ծես չը կամենալով շուտ կորչել ծովի
մէջ: Երկար դարեր նրանք գոյգ ըն-

Թացքով էլ հասնում էին ծովին ու առանձին առանձին ընկնում նրա գիրկը: Բայց յետոյ երկու քոյրերը աւելի մօտեցան իրար, այնքան որ գրկախառնուեցին իրար հետ և մի մեծ գեադառած՝ այսօր էլ գնում են կորչելու ծովի անդունդների մէջ:

Ահա այս տեսակ և ուրիշ շատ տեսակ բաներ է պատմում մեր հողը: Այս անթիւ շրջանները անցած են և նրանց յիշատակները մնացել են իբրև հետքեր հողի վրայ և հողի մէջ: Վերջին շրջանն այն է, որի մէջ մենք ենք ապրում: Ինչ որ է այժմ մեր հողը, այդ մենք էլ ենք տեսնում և կարող ենք նկարագրել ամենայն ճշտութեամբ, այլևս առանց ենթադրութիւնների ու հաւանականութիւնների:

Բ.

ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԿԵՐՊԱՐԱՆՔԸ

Երկրագնդի երեք՝ իրար կպած մասերից, որոնք միասին կոչուում են Հին Աշխարհ, ամենամեծն է Ասիան։ Սա մի վիթխարի ցամաք է, միապաղաղ իր միջին մասերում։ Եւ այս միջին տարածութիւնն էլ, մի ծայրից մինչև միւսը, արևելքից արևմուտք, այսինքն խաղաղ ովկիանոսից մինչև Միջերկրական ծովը, բարձրացած մի տարածութիւն է, ընդարձակ սարահարթերի մի անընդհատ շարք։ Այս սարահարթերի վրայ բարձրացած են լեռնաշղղ-

Թաներ ու լեոնախմբեր, բայց և այդպէս, նկատուում է այսպիսի մի հետաքրքրական տեսարան: Սարահարթի հիւսիսային և հարաւային կողմերով ընկած լեոնաշղթաները կազմում են երկու գծեր, որոնք համարեա միշտ զուգահեռաբար գնում են դարձեալ մի ծայրից մինչև միւս ծայրը, Խաղաղ ովկիանոսից մինչև Միջերկրական ծովը:

Հայաստանը մէկն է այդ Միջասիական սարահարթերից և հիւսիսի ու հարաւի կողմից դրուած է այն զոյգ լեոնաշղթաների մէջ, որոնք գալիս են Հեռաւոր Արեւելքից և համնում են Սև ծովի և Միջերկրականի ջրերին:

Նայելով բարտէզին, մենք տեսնում ենք որ ասիական այդ երկու մեծ շղթաները Հնդկաստանի հիւսիսային մասերում գալիս իրար մօտեննում են այնքան, որ հազիւ մի նեղ անցք են թողնում: Բայց այստեղից նորից հեռանում են իրարից: Մէկը, հիւսիսայինը, Խորասանի վրայով գալիս շրջան է տալիս Կասպից ծովի հարաւային եզերքով, մանում է Արաքսի հովիտը,

խառնուում է Ղարադաղի լեռներին, ուր նրան ճեղքում է Արաքսը: Այս գետի ձախ ափից լեռնաշղթան գնում է դէպի հիւսիս, եզերելով Զանգեզուրի և Ղարաբաղի լեռնաշխարհները արևելքից, Մուղանի մեծ դաշտի կողմից: Այսպէս գնալով մինչև Կուր գետի հովիտը, լեռնաշղթան շուռ է գալիս դէպի հիւսիս-արևմուտք, գնում է Կովկասի գլխաւոր շղթայի հետ զուգահեռաբար մինչև Սև ծովի սահմանները և այդտեղից ծովի հարաւային ափերով գնում է արևմուտք:

Իսկ ասիական միւս մեծ շղթան, հարաւայինը, Աֆղանստանից շրջան տալով դէպի հարաւ, Հնդկական ուկիանոսի ափերով գնում է, Պարսից ծոցի հետ զուգընթացաբար դէպի հիւսիս և այդ ուղղութեամբ շարունակուելով Զագրոս անունով, ծուռում է դէպի արևմուտք. Վանի լճի հարաւային կողմերից նա ստանում է Հայկական Տաւրոս անունը, շարունակում է իր ուղղութիւնը, Տաւրոս անունով, մինչև Միջերկրական ծովը:

Այս երկու հսկայական պատերի

մէջ գրուած Հայաստանը արևելքից ու արևմուտքից էլ պատուած է լեռնաշղթաներով. արևելքում Զագրօսի շարունակութիւնն է, որ Ուրմիայի լճի արևմտեան կողմով գնում է մինչև Մասիսի մօտերքը, իսկ արևմուտքում՝ Անտիտաւրոս շղթան, որ Կիլիկիայի սահմաններում բաժանւում է Տաւրոսի շղթայից և ձգւում է հիւսիս արևելեան ուղղութեամբ դէպի Սև ծովի շղթան:

Այսպիսով հայ հայրենիքը ստացել է մի անզուգական դիրք, որ երևելի մի գիտնական անուանել է «լեռնային զով կղզի՝ ջրով ու օդով հարուստ»:

Այս բնական սահմանների մէջ էլ գետեղուած է հայոց երկիրը: Հին ժամանակներում նա բաժանուած էր երկու մասի. Ղորարազի արևելեան ծայրաշղթայից մինչև Եփրատ գետը Մեծ Հայաստանն էր կամ Մեծ Հայքը, իսկ այդ գետից արևմուտք մինչև Անտիտաւրոս, Փոքր Հայաստանն էր կամ Փոքր Հայքը:

Բայց այս բնական սահմաններից դուրս էլ գտնւում էին երկիրներ, որոնք իրանց աշխարհագրական դիրքով

դարձեալ պատկանում էին Հայկական
լեռնակղզուն. այսպէս էին Սև ծովի
հարաւային ափերը, Մերձ-Կասպիական
տափարակները, Ուրմիայի լիճը: Եւ
հին ժամանակները, ճիշտ որ, այս տե-
ղերը հայոց թագաւորութեան էին պատ-
կանում և այնտեղ հայ ժողովուրդ էլ
էր ապրում:

Ընդհանրապէս Հայաստանը գտնւում
է արևելեան երկարութեան (Ֆէրրօից)
55—67 և հիւսիսային լայնութեան $37\frac{1}{2}$
— $41\frac{3}{4}$ աստիճանների մէջ: Նրա ամ-
բողջ մակերեսը 357900 քառակուսի
քիլոմետր է, որից Մեծ Հայաստանին
ընկնում է 220,000 քառակուսի քիլո-
մետր: Հայաստանի ամենամեծ երկա-
րութիւնը արևելքից հարաւ-արևմուտք
975—1050 քիլոմետր է, իսկ ամենա-
մեծ լայնութիւնը հիւսիսից հարաւ 525
քիլոմետր:

Գ.

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր

Ամբողջ Հայաստանը ներկայացնում է բարձրացած երկրի տեսարան. դա մի մեծ բարձրաւանդակ է, սարահարթերի մի ամբողջ ցանց: Եւ այս բարձր երկրի վրայ բարձրացած են, զանազան ուղղութիւններով, լեռնային գօտիներ և խմբեր: Հայկական բարձրաւանդակի միջին բարձրութիւնն է 1500—2000 մետր ծովի մակերևոյթից, իսկ լեռների ամենամեծ բարձրութիւնն այն է, որին հասնում է Մեծ Մասիսը, այն է՝ 5156 մետր:

Լեռնաշղթաների մէջ ձգւում են
 խոր ձորեր ու հովիտներ: Աշխարհա-
 գրական շատ հայերէն անունների մէջ
 մենք տեսնում ենք ձոր, փոր, հո-
 վիտ անունները, օրինակ Գոմաձոր,
 Կամրջաձոր, Ծաղկաձոր, Ծորոփոր,
 Չորափոր, Բալահովիտ, Աղիովիտ և
 այլն: Այս ձորերը, փորերը, հովիտնե-
 րը դարձել են գաւառական բաժա-
 նումների հիմքեր: Օրինակ, Չորապե-
 տը մի ամբողջ գաւառ էր, որ այժ-
 մեան Լօռու ձորն էր պարունակում
 իր մէջ: Չորափորը — Աղստափա գետի
 հովիտն էր, Գիլիջանից սկսած:

Հայկական հովիտներից առանձնա-
 պէս խոր է Արաքս գետի հովիտը, որ
 իր արեւմտեան մասում, Կողբի մօտ,
 ունի 900 մետր բարձրութիւն, բայց
 ստորիճանաբար ցածրանալով դէպի ար-
 ևելք, Օրդուբաթի մօտ ունի միայն
 600 մետր: Արաքսի այս մեծ հովաից
 յետոյ նշանաւոր են Նփրատ գետի հո-
 վիտները — Ալաշկերտի, Մուշի և Խար-
 բերդի:

Հայկական լեռնաշխարհը մեծագոյն

մասամբ հրաբղխային ծագում ունի։
Դա հրաբղխային մեծ կենտրոնների մի
աշխարհ է։ Եւ բազմաթիւ հանգած
հրաբուլխները այժմ էլ ցոյց են տա-
լիս թէ հին երկրաբանական շրջաննե-
րում որքան ահաւոր եռանդով են այս-
տեղ գործել ստորերկրեայ ոյժերը և
ինչ ահեղ տակնուվրայութիւններ և
աւերանքներ են գործել, որոնք և հա-
ղորդել են մեր երկրի մակերեսոյթին
նրա այժմեան ձևաւորումը։

Այդ հրաբղխային կենտրոնների մէջ
առաջին տեղը պատկանում է Մա-
սիս կամ Արարատ սարին, որ իր
բարձրութեամբ թագաւորում է Հա-
յաստանի բոլոր լեռնագագաթների վը-
րայ։ Մասիսը երկու գագաթ ունի.
Մեծը, կանոնաւոր կոնական ձևով մի
հսկայ (5156 մետր), որի վերին մա-
սը, սկսած 4370 մետրից, ծածկուած
է յաւիտենական ձիւնով։

Այդ մեծ գագաթին, արևելեան
կողմից, կպած է Փոքր Մասիսը (3596
մետր)։ Ամբողջ լեռան լանջերը ծած-
կուած են լաւայի շերտերով և առ-

հասարակ աղքատ են բուսականութեան կողմից: Բայց նրա տեսարանը փառահեղ է: «Այս սարը – ասում է Ֆրանսիացի նշանաւոր աշխարհագիր Ռէկլիւն – Հին Աշխարհի միջով Բարեյուսոյ հրուանդանից ¹⁾ մինչև Բերինգեան նեղուցը ²⁾ ձգուած բարձր երկրների և բարձրաւանդակների կենտրոնական գագաթն է»:

Սարը բարձրացած է Արարատեան դաշտի (Արաքսի հովիտ) վրայ, որ մի ժամանակ գոյութիւն ունեցած մեծ լճի յատակն է ներկայացնում: Սոր տպաւորութիւնն նա թողնում է ոչ թէ իր լանջերի թեքութեամբ, այլ նրանով, որ այդ լանջերը բարձրանում են աստիճանաբար և բաց են նայողի առջև ստորոտից մինչև գագաթը: Նրա առջև չը կան առաջաւոր լեռնակներ և բարձր բլուրներ, որոնք կարողանային ծածկել նրա հսկայական հասակի մի մասը: Եւ այդ կողմից Մասիսը միակն է ամբողջ աշխարհում:

¹⁾ Աֆրիկայի հարաւային ծայրը.—²⁾ Ասիայի հիւսիս-արևելեան ծայրը:

Մեծ Մասիսի գազաթը շունի հրա-
 րդխային սկաւառակ կամ խառնարան:
 Բայց դրա փոխարէն նրա հիւսիսային
 լանջի վրայ գոյացած է հակայական մի
 պատուածք («Վիհք Մասեաց»), որ
 սկսում է ձիւների տակից և բաղկա-
 ցած է հրաբղխային զանգուածներից:
 Հայկական այս մեծ հրաբուլդիսը ուժեղ
 գործունէութիւն ցոյց է տուել և պատ-
 մական ժամանակներում: Այսպէս 341
 թուին (Ք. յ.) տեղի ունեցաւ ահաւոր
 երկրաշարժ: Եղեսիայի եպիսկոպոս ս.
 Եփրեմը պատմում է թէ այդ միջո-
 ցում հայկական լեռները նախ հեռա-
 ցան իրարից, ապա մօտեցան իրար
 սարսափելի ճայթիւններով. լեռների
 միջից դուրս ժայթքեցին կրակ և ծուխ:
 1319 թուականին մի ուրիշ ահեղ երկ-
 րաշարժ քարուքանդ արաւ բազմաթիւ
 քաղաքներ, որոնց մէջ էր, ինչպէս են-
 թաղրում են, և Անի մայրաքաղաքը:
 Վերջին ժայթքումը տեղի ունեցաւ
 1840 թուի յունիսին, երբ կործանուեց
 Ակուռի գիւղը:

Մասիսին միացած է այն լեռնա-

շղթան, որ կովկասեան գլխաւոր շրջ-
թային զուգահեռաբար ձգւում է գէպի
արեւմուտք և կոչւում է Աղբի-դաղ
(Ս ու կ աւ լ ե ո ն ե ր) կամ Հայկական
Պար: Այդ շղթան միացնում է Մեծ
Մասիսը Էրզրումի մօտ գտնուող Փա-
լանթէօքան լեռներին, որոնք իրանց
կողմից միանում են գէպի հարաւ և
հիւսիս տանող լեռների հետ:

Երկրորդ նշանաւոր հրաբղխային
կենտրոնը Մասիսից գէպի հիւսիս է
գտնւում և բաժանուած է նրանից Ա-
րաքսի հովիտով: Դա Արագածն է,
նոյնպէս հանգած մի հրաբուղխ, 4095
մետր բարձրութեամբ: Ունի մի քանի
զագաթներ, որոնց մէջ ամենաբարձ-
րերը շորս հատ են, տարուայ մեծ մա-
ւր ձիւնով ծածկուած: Մինչդեռ Մա-
սիսը իր վիթխարի գանգուածից շատ
քիչ ջուր է բաց թողնում, Արագա-
ծից բղխում են բազմաթիւ ջրեր: Ա-
րագածը տարբերւում է և նրանով, որ
հարուստ բուսականութիւն ունի:

Այս հրաբղխային հսկան էլ գեղե-
ցիկ է և վեհատեսիլ: Նրա շրջակայքը

կրում են մի հրաբլխային երկրի բո-
լոր հետքերը: Լաւան տարածուած է
նրա լանջերի վրայ և ստորոտներում
մինչև Արաքսի ափերը: Իսկ Շիրակի
և Վանանդի (Կարսի) սարահարթի վրայ
բարձրացած են կոնաձև մեծ բլուրներ:
Ամբողջ այդ սարահարթի մակերևոյթը
ծածկուած է սև լաւայով և մոխրա-
գոյն տուֆով (հրաբլխային քար):
Հրաբլխային երկիրը այդտեղից տա-
րածւում է դէպի հիւսիս, մինչև Ախալ-
ցխայի շրջակայքը: Ձրլղրը խոշոր լիճը
հրաբլխային խառնարան է այդ լեռ-
նաստանում:

Կովկասեան գլխաւոր շղթային գու-
զընթացաբար, արեւմուտքից դէպի ա-
րևելք, տարածուած է մի ընդարձակ
լեռնաշխարհ, որ ընդհանուր առմամբ
ծանօթ է Փոքր կամ Ստորին Կով-
կաս անունով: Նա բաղկացած է բազ-
մաթիւ ճիւղաւորութիւններ ունեցող
մի քանի լեռնաշղթաներից, որոնցից
հիւսիսայինները կազմում են Հայկա-
կան բարձրաւանդակի սահմանագիծը:
Հիւսիսային կողմից Փոքր Կովկասը

իջնում է կուր գետի հովտի վրայ, հա-
 րաւային կողմից Արաքսի հովտի վրայ,
 իսկ արևելեան կողմից՝ այս երկու գե-
 տերի սարրին ընթացքի գաշտավայրի
 վրայ: Սոմխէթի, Գուգարքի, Գեղար-
 քունու, Գանձակի, Արցախի և Սիւնիքի
 լեռները լցնում են այդ ամբողջ տա-
 րածութիւնը: Համարեա կենտրոնում,
 Գեղարքունիք գաւառում, լեռնաշղթա-
 ները խաչաձև խառնւում են իրար հետ
 և կազմում են լեռնաշղթաների այն
 վիթխարի բաւիղը, որ Գանձակի գա-
 ւառի, Արցախի և Սիւնիքի արևմտեան
 մասերն է բռնում: Հրաբոլխային յե-
 դաշրջումների հետքերը այստեղ էլ
 նկատւում են ամեն բայլում: Սիւնի-
 քի լեռնադաշտը (Սիսիան, Ջանգեղուր)
 մի ժամանակ ծածկուած է եղել Սե-
 ւանի լճի պէս մի մեծ ջրաւազանի տակ:
 Չէշաքարի ժայռերը, որոնք այնքան
 բազմաթիւ են այդ սարահարթի վրայ,
 այս ենթադրութիւնն են հաստատում:
 Իսկ լեռնադաշտը շրջապատող լեռնա-
 յին պատերը հարաւային և արևելեան
 կողմից իջնում են Արաքսի վրայ:

Փոքր կովկասը արևմուտքում գանազան լեռնային ճիւղաւորումներով միացած է այն լեռնային սիստեմների հետ, որոնք տարածուած են էրզրումի սարահարթի վրայ: Մի սարահարթ է սա, որ ամենաբարձրն է ամբողջ Հայաստանում և հէնց այդ պատճառով էլ հնում կոչուել է Բարձր Հայք: Նա իր լեռնային բարձրութիւններով միացած է Փոքր Ասիայի, կովկասի և Պարսկաստանի լեռների հետ: Սարահարթը համարեա ամբողջովին ծածկուած է գանազան ուղղութեան և գանազան աստիճանի բարձրութիւններով: Դրանց մէջ հովիտները, տափարակ տեղերը շատ քիչ են: Այդ լեռնային ցանցի մէջ գլխաւոր հանգոյցը կազմում են հրաբոխային Բիւրակնեան (Բինգեօլ, հնում Սրմանց կամ Սերմանց) լեռները (3300 մետր), որոնք գրտնւում են էրզրումի հարաւային կողմում: Նրանք միանում են Մասիսի լեռնապարի հետ, որ Սուկաւ կամ Սուկաւէտ անունով ձգւում է դէպի արևմուտք, կազմելով ջրբաժան բարձ-

բութիւն Արաքսի և Եփրատի աւազան-
ների մէջ: Մասիսից յետոյ այս շղթա-
յի ամենաբարձր գագաթն է Քէօսա-
դաղը:

Բիւրակնեան հանգոյցից դէպի հա-
րաւ՝ Հայաստանի ամբողջ տարածու-
թիւնը գրաւում են այն լեռնախմբերը,
շղթաները, որոնք զանազան ուղղու-
թիւններ են գծում և ընդհանուր առ-
մամբ Ալա-դաղ և Տաւրոս լեռնային
սիստեմների մասերն են կազմում:

Այդ լեռնաշխարհն էլ ունի մի քանի
հրաբղխային կենտրոններ, որոնցից ա-
մենատեժեղը Թոնդրակ կամ Թոն-
դուրակ գագաթն է Ծաղկանց լեռնե-
րում (այժմ Ալադաղ), Մասիսից դէպի
հարաւ-արեւմուտք և բաժանուած նրա
լեռնապարից մի նեղ հովիտով: Ամբողջ
Փոքր Ասիայում սա միակ հրաբուղխն է
(3330 մետր), որ դեռ այժմ էլ բոլո-
ւովին հանգած չէ: Նրա մէջ յաճախ
լուում են որոտոցներ, իսկ նրա սկա-
ւառակից 2-3 հարիւր ոտնաչափ ցած՝
գանուում է մի շերտ, ուր ժայռերի
միջից դուրս են ժայթքում ջրային գո-

լորշիներ, հանելով մի աղմուկ, որ
նման է շոգեմեքենաների աղմուկին.
Թոնդրակի այդ գլխաւոր խառնարա-
նից երեք վերստ դէսլի արեւելք կան
ուրիշ փոքրիկ սկաւառակներ ևս, ո-
րոնք ժայթքում են եռման աստի-
ճանը ներկայացնող ջրի գոլորշիներ
Գլխաւոր սկաւառակը դրսից և ներսից
արտադրում է մեծ քանակութեամբ
ծծումք:

Հրաբդխային երկու խառնարաններ
էլ գտնւում են Վանի լճի արևմտեան
կողմում, երկուսն էլ բարձր և վեհա-
տեսիլ. մէկը բարձրացած է լճի հա-
րաւ-արևմտեան անկիւնի մօտ և կոչ-
ւում է Նիմրուդ, միւսը հիւսիս-արև-
մտեան անկիւնում և կոչւում է Սի-
փան: Հսկայական է Նիմրուդի սկա-
ւառակը: Դա համարեա բոլորովին կո-
լոր մի փոս է, որի խորութիւնը հա-
մարում են 300 մետր: Այդ փոսը շր-
ջապատող պատերը շատ լաւ են պա-
հուել և ունին մօտ 22 վերստ շրջա-
գիծ: Փոսի մի մասը լցուած է ջրով:
Այդ լեռնային լճի մէջ ձկներ չըկան:

Ջուրը անուշ է: Վիթխարի հրաբուլ-
խը գեղեցկաբար բարձրացած է Մու-
շի դաշտի վրայ: Նրա բարձրութիւնն
է 3860 մետր:

Սիփանի գագաթն աւելի բարձր է
(3910 մետր): Այդտեղ գագաթի փոսը
լցուած է ձիւնով. կան և երկու լճակներ:
Այդ բարձրութիւնից սքանչելի տեսա-
րան է բացուում Վանի լճի վրայ. Մասիսը
կանգնած է նրա առջև իր ամբողջ վե-
հութեամբ:

Յիշատակենք, ի վերջոյ, Հայաս-
տանի հարաւային վիթխարի սլաւը—
Տաւրոսը: Միապաղաղ չէ այդ սլաւը:
Նրան սատուում են հայկական երկու
մեծ գետերը — Տիգրիս և Եփրատ: Մի-
ջագետքի կողմից յարմար լեռնային
անցքեր կան, որոնք մտցնում են Հա-
յաստան:

Հայկական բարձրաւանդակի ընդ-
հանուր տեսարանի բնորոշ յատկու-
թիւնը անտառների պակասութիւնն է:
Անտառները յատուկ են միայն միջանի
լեռնախմբերի: Մեծագոյն մասը, դուրկ
լինելով ծառաբոյսերից, ծածկւում է

հարուստ կանաչներով և ներկայաց-
նում է գեղեցիկ ու պարարտ արօտա-
տեղեր: Կան և ընդարձակ շրջաններ,
ուր բարձրաւանդակները, լեռնային
լանջերը աղքատ, անապատական տեսք
ունին: Եւ խոր հովիտներն են այն
տեղերը, որոնք բուսական ճոխութիւն
են ներկայացնում և պտղաբերում են
այնպիսի բերքեր, որոնք երկրի հարս-
տութիւնն են կազմում:

7.

Չ Ր Ե Ր

Ա.—Լ, Ը Ե Բ

Բացի հրաբուլղիսներից, Հայաստանի բնութեան առանձնայատուկ տեսք են տալիս և բազմաթիւ լեռնային լճերը, որոնք մեծագոյն մասամբ նոյն այդ հրաբուլղիսների արտադրութիւններն են: Մեծագոյն մասամբ դրանք կամ հրաբուլղիսի սկաւառակներ են, լցուած ջրով կամ հրաբուլղիսների կազմած վիհեր, ուր հաւաքւում են ջրերը: Վիշ չեն Հայաստանում և անհետացած

լճեր: Այդպիսի երբեմնեան լճերի
յատակներ են, ինչպէս յիշեցինք,
Սիւնիքի լեռնադաշտը, Արաքսի հո-
վիտը, Ալաշկերտի հովիտը, Մուշի
դաշտը, Էրզրումի հովիտը և Երզնկայի
դաշտը:

Հայաստանի լեռնային բնութեան
յաւերժական գեղեցկութիւններն են
կազմում բազմաթիւ մանր լճերը, ո-
րոնք ծփծփում են յաճախ մեծամեծ
բարձրութիւնների վրայ: Երկար է
ձգւում, խոժոռ ու անհիւրասէր է Սու-
կաւեան լեռնաշղթան (Աղբիղաղ). բայց
բնութիւնը մի գեղեցիկ լիճ է շնորհել
այդ բարձրութիւններին, որի պատմա-
կան անունն է Գայլատուայ լիճ, բայց
այժմ անուանւում է Բալրկ-գեօլ: Իսկ
Զըլղըր լիճը, որ գտնւում է Կարսից
դէպի հիւսիս և որ, ինչպէս ասացինք,
հրաբղխային մի սկաւառակ է, ունի
իր ահաւոր գեղեցկութիւնը: Զմեռուայ
և ամառուայ փոթորիկներն այնտեղ
ահեղ և ապշեցնող տեսարաններ են
տալիս:

Թողնելով մանր լճերի բազմութիւ-

նը, դիմենք ամենախոշորներին, որոնք երեք հատ են — Սևանի, Վանի և Ուրմիայի: Վերջինս իր ընդհանուր բնաւորութեամբ աւելի Խրանական լրճերին է մօտենում, բայց իրապէս պատկանում է Հայկական բարձրաւանդակին:

Այդ երեք մեծ լճերից միայն Սեւանն է (հին անուն — Գեղամայ ծով), որ ունի անուշ ջուր և միայն նա է, որ իր ջրերը դուրս է թափում (Հրազդան կամ Զանգու գետի միջով), մինչդեռ միւսները գետեր չեն դուրս թողնում: Սևանը գետեղուած է 1934 մետր բարձրութեան վրայ և ունի 1370 քառակուսի քիլօմետր մակերևոյթ: Մութ-կապտագոյն է այդ մակերևոյթը, հանդարտ: Ընդհանուր տեսարանը փառահեղ է և հանդիսաւոր:

Այս մեծ ջրամբարն էլ հրաբուլղիների գործ է: Շրջապատող լեռները երկ են, լաւայով ծածկուած և տխուր ույներ են հաղորդում ընդհանուր պատկերին: Դրանք գորշ և կապուտակ, հրաբլխային սասանումներից ճաքճքած

լեռնակոյտեր են: Լիճը հռչակուած է իր քաղցրահամ ձկների (կարմրախայտ, իշխան) անսպառ հարստութեամբ: Կարծում են թէ Չանգուն, որի միջոցով Սեանի ջրերը թափվում են Արաքսի մէջ, արհեստական գետ է և դրա ապացոյց համարում են այն, որ երբ լճի ջրերի մակերևոյթը իջնում է աշնան, գետը համարեա բոլորովին ցամաքում է:

Աւրմիայի լիճը (հին անունը՝ Կապուտան) Սեանի հակապատկերն է: Աւնենալով 1300 մետր բարձրութիւն, նա, այնուամենայնիւ, դաշտային լճի բնաւորութիւն է կրում և իր գծադրութիւններով աւելի նման է Կասպից ծովին: Սակայն նա մեծ է հայկական բոլոր լճերից, թէև ունի շատ աննշան խորութիւն, այն է՝ 4-5 մետր: Լճի ջուրը անսովոր աղի է և այդ աղիութիւնը գնալով աւելի սաստկանում է: Ծովի ջուրն էլ չէ կարող համեմատուել այդ աղիութեան հետ. Աւրմիան վեց անգամ աւելի աղի է, քան ովկիանոսը: «Լուզորդները — ասում է

Ռէկլիլին— չեն կարող նրա մէջ սուղուիլ և նրանց մարմինը իսկոյն ծածկուում է աղի շերտով, որ փայլում է արևի տակ ինչպէս ազամանդի փոշի»։ Չկներ Ռւրմիայի լճի մէջ բոլորովին չը կան։

Վանի (կամ Աղթամարի) լիճը (հին՝ Տոսպ, Բգնունեաց ծով) լեռնային է (1625 մետր)։ Ճանապարհորդների վկայութեամբ նա իր շրջականերով Ասիայի ամենագեղեցիկ տեղերից մէկն է։ Այս էլ աղի ծով է, բայց ոչ կապուտանի չափ աղի։ Չկներով այնքան հարուստ չէ։ Տալիս է մի տեսակ ձուկ, որ յայտնի է «տառեխ» անունով։

Վանի լիճը գոյացել է, երևի, այն ժամանակից, երբ հրաբղխային շարժումները վեր են բարձրացրել Նիմրուդ սարը և այդպիսով կտրել են նրա ջրերի ելքը դէպի Մուշի այժմեան դաշտը, որ, ինչպէս ասացինք, նոյնպէս մի լիճ է եղել։ Հին աշխարհագիրները հաղորդում են որ Տիգրիսի ակունքներից մէկը բղխելով Նախա լեռան հարաւային ստորոտներից, անց-

նուժ էր Վանի լճի միջով. եթէ գետի
անուշ ջրերը չէին խառնուում լճի աղի
ջրերի հետ, պատճառն այն էր որ նը-
րանք արագավազ էին: Այս գրոյ-
ցը, հաւանաբար, առաջ է եկել այն
հանգամանքից, որ Տիգրիսի աղունքը
Վանի լճի հարաւային ափին շատ մօտ
է: Լճի առանձնայատկութիւններից
մէկն էլ այն է, որ նրա մակերևոյթը
այժմ էլ նկատելի կերպով ընդար-
ձակւում է. հետզհետէ ջուրը ցամա-
քից նոր-նոր կտորներ է նուաճում: Այս
կողմից Վանի լիճը եղակի մի երևոյթ
է ամբողջ Ասիայում: Հին Արճէշ քա-
ղաքը այժմ ջրի տակ է, Վան քաղա-
քի և լճի մէջ եղած տարածութիւնը
հետզհետէ նուազում է և բնակիչները
ստիպուած են հեռանալ դէպի ցամա-
քի ներսը, թողնելով իրանց այգիները
ջրերին: Ենթադրում են որ այդ ե-
րևոյթը առաջանում է այն հանգա-
մանքից, որ լճի ներքին, ստորերկ-
րեայ անցքերը խցուել են և աւազա-
նը չէ բաւականանում տեղաւորել իր
մէջ բոլոր ջրերը: Գուցէ կայ և մի այլ

պատճառ, այն՝ որ գոյացել են առան-
ձին օդային հոսանքներ, որոնք աւելի
մեծ քանակութեամբ ջրային գոլորչի-
ներ են արտադրում և երկրի վրայ ա-
ւելի մեծ քանակութեամբ անձրև և
ձիւն են թափում:

ե.

Ջ Ր Ե Ր

Բ. — Գ Ե Տ Ե Ր

Լեոնային լճերի մեծ քանակութիւնը և ընդարձակութիւնը արդէն ըստ ինքեան վկայում են թէ որքան ջրառատ երկիր է Հայաստանը: Բայց այդ առատութեան նոյնչափ խոշոր նշանը մեծ և փոքր գետերի բազմութիւնն է: Միայն Բարձր Հայքը ներկայացնում է ստորերկրեայ մի հսկայական ջրամբար, որ բղխեցնում է մեծամեծ գետեր և ուղարկում է նրանց երեք ուղղութեամբ, դէպի երեք ծովեր—

Սև ծով, կասպից ծով և Հնդկական
ովկիանոս: Այդ գետերից ամենանշա-
ւորներն են. Եփրատ, Արաքս, Ճորոխ:
Բարձր Հայքի լեռնաշխարհին են պատ-
կանում և կուր գետի ակունքները, ինչ-
պէս և նրա լեռնաշխարհի արևմտեան
սահմանակից լեռներից են սկիզբ առ-
նում պատմական նշանաւոր Ալիւս գե-
տը, որ ոռոգում է Փոքր Հայքը և կել-
կիա գետը, (հին ժամանակները Գայլ
գետ): Երկու գետերն էլ թափվում են
Սև ծովը:

ԵՓՐԱՏ: Կազմւում է երկու մեծ
ճիւղերից. մէկը, որ կոչւում է արև-
մտեան և կրում է Փրատ յատուկ ա-
նունը, իսկ միւսը, արևելեանը, հայոց
պատմութեան մէջ այնքան յաճախ
յիշատակուող Արածանին է, այժմեան
անունով՝ Մուրադ:

Արևմտեան ճիւղը երկու գետակնե-
րից է կազմւում: Նրա իսկական ա-
կունքները գտնւում են էրզրումից
դէպի հիւսիս, Գումմի-դաղ լեռներում,
որոնց հին անունն է Ծաղկանց լեռ-
ներ: Գումմի-դաղի հարաւային ստո-

րոտների լանջերում, 8567 ոտնաչափ
մի բարձրութեան վրայ, միմեանց ուսե-
րը բարձրացած քարերը կազմում են
մի աւազան, որի մէջ հաւաքւում է
գետնից հեղիկ ու հանդարտ դուրս
թափուող, վերին աստիճանի պաղ (3°),
մաքուր, անուշահամ ջուրը: Այստեղ
նա դեռ մի համեստ, բայց յորդ լեռ-
նային աղբիւր է, կորած հրաշալի մար-
գերի մէջ: Քարէ աւազանը շէ ցոյց
տալիս իր մէջ հաւաքուող ջրերի և
ոչ մի շարժում:

Այժմ էլ տեղական հայերի մէջ այդ
աղբիւրը պաշտամունքի առարկայ է.
մի պաշտամունք, որ անշուշտ շատ
հին է, բայց քրիստոնէական դարե-
րում ընդունել է քրիստոնէական գու-
նաւորում: Պատմում են, որ երբ բիւ-
զանդական շերակլ կայսրը (VII դար),
թափելով Քրիստոսի խաչափայտը գե-
րութիւնից, տանում էր Բիւզանդիա,
ճանապարհին, հէնց այստեղ, մի ինչ
որ վտանգի պատճառով, ստիպուած
եղաւ թաղել խաչափայտը հողի մէջ:
Եւ երբ նորից հանեցին խաչափայտը,

նրա հետ միասին սկսեց դուրս բղխել
և այս աղբիւրը: Երևի այս աւանդու-
թեան հետ կապուած է այն, որ լե-
րան այդ կողմը կոչուում է Սաշափայտ,
իսկ մօտիկում շինուած վանքի անունն
է ս. Սաշ: Լողանալ հրաշալի աղբիւրի
սառոյց ջրի մէջ կարող են միայն այն
երջանիկները, որոնք ոչ մի մեղք չու-
նին. իսկ լուացուել այդ անմահական
ջրերով նշանակում է բժշկուել մարմ-
նի և հոգու արատներից: Այսպիսի հա-
ւատալիքներով է հայ ժողովուրդը մե-
ծարում համաշխարհային հռչակ ստա-
ցած իր գետի ակունքները:

Սրբազան աղբիւրը այնքան մեծ է,
որ աւազանից դուրս գալուց յետոյ
արդէն 5—6 ոտնաչափ լայնութիւն
ունեցող մի գետակ է կազմում, որ
հանդարտ խոխոջալով իջնում է ծա-
ղիկների և խոտերի գորգերով ծած-
կուած լանջերից, ընդունում է իր մէջ
ուրիշ բազմաթիւ աղբիւրներ, հանդարտ
ու դանդաղ իջնում է Էրզրումի դաշ-
տը. այդտեղ նա ծոյլ ընթացք ունի,
լճանում է, կազմում ճահիճներ, որոնք

մեր հին մատենագրութեան մէջ կոչ-
ւում են «Շամբ Կարնոյ»։ Զուրը պըղ-
տոր է և, երևի, այդ պատճառով էլ
այնտեղ ստացել է Կարա-սու (Սև-Չուր)
անունը։ Այնուհետև շուռ գալով դէպի
արևմուտք, գետը խառնւում է արև-
մտեան ճիւղի հետ, որ կոչւում է Սար-
չամայ գետ։ Նա բղխում է Օվաջիկ գա-
ւառամասում գտնուող լեռներից, ո-
րոնց հիւսիսային լանջերից սկիզբ է
առնում միւս մեծ գետը, Ճորոխը։
Այնուհետև Եփրատը, մտնելով Շողա-
նի ձորը, հոսում է դէպի արևմուտք,
շուռ է գալիս դէպի հարաւ և մի լայն
շրջան տալով, նորից փոխում է իր
ընթացքը դէպի արևմուտք և մտնում
Երզնկայի գաշտը։ Այս ճանապարհին
լեռները նեղում են նրա տաշտը և նա
արդէն մի լեռնային հուժկու, աղմկա-
շատ գետ է։ Նրա ձորը ահաւոր խո-
րութեան է հասնում Ակն քաղաքի
մօտ։ Աղմկայոյզ գետը փրփրած վա-
զում է նախ դէպի հարաւ, ապա շուռ
է գալիս դէպի արևմուտք։ Ակնի այդ
կիրճը Հայաստանի բնորոշ լեռնային

տեսարաններից մէկն է: Նրա կողերը կազմող բարձրութիւնները հասնում են ձիւների գծին, և մինչդեռ կիրճի յատակում ծաղկում է նշենին, վերելում, բարձրութիւնների վրայ, խոր ձմեռ է:

Շարունակելով իր ընթացքը միշտ դէպի հարաւ, Ֆրատը կապան-Մաղէն անունով տեղից քիչ վերև խառնում է արևելեան մեծ ձիւղի հետ:

Այս արևելեան Եփրատը, Արածանին, լոյս աշխարհ է գալիս աւելի ևս հիասքանչ մի միջավայրում: Նրա ալունքը գանւում է Մասիսի հարաւարեամտեան կողին յարակից այն հսկայական հրաբղխային լեռնակոյտի մէջ, որի դեռ այժմ էլ բոլորովին չը լուծ արտայայտիչն է Թոնդրակը: Այդ լեռնային սիստեմը ունի իր ընդհանուր պատմական անունը Մաղկանց լեռներ (այժմ Ալա-դաղ): Արածանիի ծննդավայրն էլ, ուրեմն, համանուն է նրա արեամտեան քրոջ, Ֆրատի, որրանին: Ծնունդ առնելով Մաղկանց լեռների հիւսիսային լանջերի ձիւներից, Արա-

ծանին, սկզբից արդէն մի յորդանոս
ջուր, կարճ ճանապարհ անցնելուց յե-
տոյ, մտնում է Թոնգրակի հրաբղխա-
յին գործունէութեան շրջանում գտնու-
ող ձորը, Դիազին ամրոցից 20—25
վերսա գէպի հարաւ:

Այստեղ հանդէս է գալիս հանքա-
յին ջրերի մի այնպիսի հարստութիւն,
որ գուցէ իր նմանը չունի աշխարհի
վրայ: Չազառաձև փոսերից դուրս են
ցայտում տաք ծծմբային ջրեր, այն-
քան տաք, որ տեղացիները այդ աղ-
բիւրների մէջ եփում են ոչխարի միս:
Ջերմուկները թափւում են Արածա-
նիի մէջ: Դարերի ընթացքում նրանց
հանքային բաղադրութիւնները պնդա-
նալով կազմել են գետի վրայ երկու
բնական կամուրջ: Արածանին ծակել
է այդ պինդ կրային զանգուածները և
ճանապարհ բացել նրանց տակով: Կա-
մուրջներից մէկը այնքան լայն է, որ
նրա վրայով կարող են անցնել և ձիա-
ւորներ¹⁾: Հանքային բաղադրութիւն-

¹⁾ Հայաստանը այնպիսի մի պատկեր ներկա-
յացնում է և իր արևելեան ծայրագուտաւում, Սիւ-

ները ծածկում են կամուրջները և շրջակայքը գոյնզգոյն փայլուն շերտերով:

Այնուհետև Արածանին մտնում է սև բազալտեայ ժայռերի մի երկար ու նեղ ճեղքուածի մէջ, ուր մոլեգնաբար առաջ է վազեցնում իր ալիքները: Տեղի գեղեցկութիւնը անզուգական է: Սև ժայռերը սեպացած են պատերի նման, քմահաճօրէն ծումուում են, և գետը սեղմուած է նրանց մէջ արծաթէ ժապաւէնի նման: Նրա եղերքները կիրճի խորքում ծածկուած են կանաչների շքեղ գորգերով: Դուրս գալով այդ անձուկ ճեղքուածից, Արածանին փոխում է իր հիւսիսային ուղղութիւնը և գնում է դէպի հիւսիս արևմուտք: Ծնուելով Մեծ Հայքի համարեա արևելեան սահմանների վերայ, նա գնում է հայոց երկրի լայնքով մինչև արևմտեան սահմանը և այդ պատճառով սկզբից մինչև վերջ, մինչև Ֆրատի հետ խառնուելը, հայկա-

---

նեաց աշխարհի մէջ, ուր Որսանայ գետը անցնում է իր փորած կամուրջի տակով, Տաթև սարի ստորոտում:

կան գետ է: Գիադինի խորածորից
գուրս գալուց յետոյ էլ հանքային աղ-
բիւրները ուղեկցում են նրան երկար
տեղ, նպատ լերան ստորոտներով:

Այս բոլոր տեղերում Արածանին էլ
մի սրբազան պաշտամունքի առարկայ
է: Հեթանոսութեան շրջանում հայերը
իրանց ազգային կրօնական ամենանը-
շանաւոր տօնախմբութիւնները (Նաւա-
սարդ) կատարում էին Արածանիի ա-
կունքների մօտ: Քրիստոնէութիւնը
նուիրագործեց այս սրբազան պաշտա-
մունքը, այստեղ, նպատ սարի ստո-
րոտում էր, որ Արածանիի ջրերի մէջ
մկրտուեցին Տրդատ թագաւորը, նրա
ընտանիքը, զօրքը և բրիստոնէութիւ-
նը պաշտօնական կրօն դարձաւ Հա-
յաստանում: Այժմ էլ տեղացիները,
հաւատարիմ աւանդապահներ հին մեկ-
նութիւնների, գետեղում են Եղեմը,
առաջին մարդկանց գրախար: Եւ այդ
աւանդութիւնը զօրեղ տպաւորութիւն
է թողնում նոյն իսկ օտար այցելու-
ների վրայ: «Այդ գեղանկար վայրը—
ասում է մի այցելու— ունէր բիրլիա-

կան բանաստեղծութեան ամբողջ շրթ-
նադութիւնը, և, սքանչանալով նրա
տեսքով, ցանկութիւն էր ծնւում բը-
նակեցնելու այդտեղ ուրուականներ,
որոնելու նրա մենաւոր, գաղտնի խոր-
շերից մէկում թէ արդեօք այժմ էլ
չէն շրջում մեր նախահայրն ու նա-
խամայրը այնտեղ և արդեօք այժմ էլ
չէն բանում այստեղ արգելուած պը-
տուղներ»:

Ալաշկերտի հովտում Արածանին
ընդունում է բաղմաթիւ գետակներ,
Ղարաքիլիսա գիւղի մօտ, ընդունելով
հանդիպակաց կողմից հոսող Շարիան
գետը, ծնւում է դէպի հարաւ-արե-
ւմուտք, իսկ Մանազկերտի մօտից ըն-
դունում է արեւմտեան ուղղութիւն:
Ամբողջ ժամանակնա հոսում է բարձր
լեռների միջով, կամ տանելով իր բն-
թացքը այդ լեռների ստորոտներով կամ
թէ պատուելով նրանց շարքերը և նեղ
կիրճեր փորելով: Աջից ու ձախից շարու-
նակ ընդունելով գետեր և գետակներ
(որոնց մէջ նշանաւոր են Բինգեօլ-սուն,
և Գիւնէկսուն), Արածանին մտնում է

Մուշի ընդարձակ դաշտը, որ նրա հովիտն է կազմում և հայկական լեռնաշխարհի ամենաարգաւանդ դաշտերից մէկն է: Այդտեղ նա ընդունում է Մեղրագետը:

Մուշի դաշտից գետը դարձեալ մըտնում է նեղ և խոր կիրճերի մէջ: Նրա հունը սեղմում են ժայռերը, և նրա կանաչագոյն, մաքուր ջրերը ահագին շառաշիւնով, փրփրած, անցնում են կիրճերը լցնող ժայռերի բեկորների վրայով, կազմում են ջրվէժներ: Այդ նեղ կիրճերը վերջանում են Պալուի մօտ և Արածանին մտնում է երկրորդ, աւելի ընդարձակ դաշտը—Պարբերդի բարեբեր, գեղեցիկ մշակուած հովիտը: Բայց այդտեղից դարձեալ նեղ կիրճ: Դա մի հսկայական ճեղքուած է ժայռերի մէջ, որ անշուշտ հրաբլխային գործողութեան արդիւնք է:

Արածանին աւելի մեծ և ջրառատ է քան Ֆրատը: Կապան-Մաղէնի մօտ իրար խառնուելուց յետոյ, նրանք միացած ոյժերով պատուում են մի նոր, բայց աւելի անհրապոյր և վայրենի կիրճ. ժայռոտ լեռների մի խօլա-

կան զանգուածի միջով է անցնում
այդ կիրճը, լեռկ ժայռեր, որոնց վրայ
չը կայ բուսականութեան հետք ան-
գամ: Գետի հունը շարունակ թեք է,
դառիվայր, և հոսանքը՝ սրընթաց: Այդ
կիրճին դարձեալ հետևում է մի հո-
վիտ, որին հետևում են դարձեալ կիր-
ճեր: Ամենից նշանաւորը Կիմիրխանի
կիրճն է: Այդտեղ եփրատի ընթացքը
սեղմուած է ամեն կողմից: Կիրճի ժայ-
ռոտ սլատերը այնքան մօտենում են
իրար, որ ահագին գետն ունի միայն
80 քայլ լայնութիւն: Ժայռերը կտրը-
տում են և կիրճի յատակը: Ջրերը
թափւում են ժայռից ժայռ, կազմե-
լով քարավազներ (փոքրիկ ջրվէժներ),
որոնց թիւը հասնում է 300-ի: Այս
վիթխարի արգելքների վրայով եփ-
րատը որոտալով է անցնում: Իսկ նրա
հունը աւելի և աւելի թեք ուղղութիւն
է ստանում և հոսանքի սրընթացու-
թիւնը աւելի է սաստկանում:

Այսպէս սլատակով Տաւրոսի շրջ-
թան, եփրատը հետզհետէ ազատւում
է լեռների նեղ ճեղքերից և դուրս է

Թափուում Միջագետքի հարթ ու հա-
ւասար տափարակները, Այգտեղ նա իր
ջրերն ուղղում է դէպի արևմուտք,
կարծես ձգտելով դէպի Միջերկրական
ծովը, որ հեռու չէ նրանից. բայց յե-
տոյ ծուում է դէպի հարաւ և շրջ-
ջաններ տալով շարունակ դէպի արե-
ելք, մօտենում է Հայաստանի բարձ-
րաւանդակներից իջած իր մեծ քրոջը,
Տիգրիսին, երկար տեղ գնում է նրա
հետ զուգընթաց, որպէս զի վերջը
գրկախառնուի նրա հետ և ստանալով
Շատ-էլ-Արաբ անունը, թափոււի Պար-
սից ծոցը

ԱՐԱՔՍ: Այս՝ արդէն գերազան-
ցօրէն հայկական գետի որրանը էրզ-
րումի հարաւային կողմում բարձրա-
ցած Սրմանց կամ Սերմանց (Բինգեօլ,
Բիւրակնեան) լեռներն են: Դրանց ա-
մենաբարձր գագաթը մի մեծ հրաբու-
խային հանգած խառնարան է, բազ-
կացած երեք՝ առանձին-առանձին ցր-
ցուած մեծ ժայռերից: Սառնարանի
շրջապատն էլ մեծամեծ վայրենի ժայ-
ռերից է կազմուած: Այգտեղ, այդ քարոտ

բարձրաւանդակների վրայ, ամառուայ
ամենատաք ժամանակն անգամ ձիւնի
հասա շերտեր են մնում: Նրանց հալոց-
քից գոյանում են անթիւ մանր լճակներ
(Բիւրակն — տասը հազար ակ, Բինգեօլ —
հազար լիճ): Այդ լճերից բղխում են
լեռնային մանր, շափազանց սառնո-
րակ առուակներ, որոնք խոխոջալով
ցած են վազում լեռան լանջերով: Բիւ-
րակնեան այդ մեծ գազաթը այսպի-
սով հանդիսանում է մի կենտրոն, որ
ջուր է բաժանում զանազան ուղղու-
թիւններով: Հիւսիսային լանջերից իջ-
նում է Արաքսը, որ այստեղից պիտի
վազէ մինչև Կասպից ծովը, մինչդեռ
հարաւային և արեւմտեան լանջերի ջը-
րերը արդէն Հնդկական օվկիանոսին
են պատկանում, որովհետև թափւում
են Արածանիի և Ֆրատի մէջ:

Բիւրաւոր ակների այս բարձրագիր
հայրենիքը Հայաստանի բնութեան ա-
մենագեղեցիկ անկիւններից մէկն է
ներկայացնում: Աննման է լեռնային
օդը, որ տոգորւած է բիւրաւոր ծա-
ղիկների անուշահոտութեամբ: Չը նա-

յամ բարձրութեան, լեռներն ունին
ցուրտ քամիներէից լաւ պաշտպանուած
լանջեր, ուր օդը բարեխառն է, ամա-
ռը՝ նոյն իսկ տաք: Եւ այս կողմերի
հայ ժողովուրդը այստեղ էլ, ինչպէս և
Արածանիի վերին ակունքների վրայ,
գետեղում է դրախտը: Անկախ Աս-
տուածաշունչի աւանդութիւնից, որ
եկել է նուիրագործելու հայկական
մեծ գետի ծնունդը, բիւրաւոր աղ-
բիւրների և լճակների այս բնագաւա-
ռը պիտի զարգացնէր ջրերի սրբազան
պաշտամունքը, որ առհասարակ յա-
տուկ է հայ ժողովրդին: Հաւատում
են այստեղի և ոչ քրիստոնեայ բնա-
կիչները թէ այս լճակների մէջ կայ
մէկը, որ իսկապէս անմահական ջուր
ունի և անմահութիւն կը տայ այն
մարդուն, որ երջանկութիւնը կունե-
նայ նրա ջրից խմելու: Սակայն դրժ-
բախտութիւնն այն է, որ ոչ ոք դեռ
չէ գտել այդ լճակը, ուստի և ոչ ոք
անմահական չէ: Ասեմք առանց այդ
հրաշագործ լճակի էլ մարդկային կեան-
քը այս դրախտանման վայրերում ա-

ուողջ և երկարատև լինելու բոլոր հնարաւորութիւններն ունի:

Չորս առուակներ միանում են Բինգեօլի վրայ և կազմում են Արաքսը, որ լեռան լանջերից բոնում է ուղղութիւն դէպի արևելք և ընդունում է իր մէջ բազմաթիւ գետակներ, որոնք իջնում են նոյն Բինգեօլի ուրիշ լանջերից: Ապա նա շուռ է գալիս դէպի հիւսիս և ընթանում է մինչև Հասանկալէ, ուր նրա մէջ թափւում է էրզրումի արևելեան բարձրութիւններից բղխող Հասանկալէ գետը: Այդտեղից Արաքսը նորից դէպի արևելք է դառնում, ոտոգելով Վերին-Բասենի դաշտը, որի արևելեան ծայրում մտնում է լեռներով նեղուած խոր հովտի մէջ: Նեղ հովիտը շարունակւում է մինչև Կողբի սահմանները, ուր Արաքսի մէջ է թափւում Ախուրեան գետը: Հնում ամբողջ այդ հովիտը կոչւում էր Երասխաձոր:

Ախուրեանի խառնուրդից յետոյ Արաքսը թէ աւելի մեծանում է և թէ ընդունում է դաշտային գետի կեր-

պարանք: Այնուհետև նրա հովիտը ար-
դէն Արարատեան ընդարձակ դաշան է:
Գետը գնում է հարաւ-արեւելք ուղ-
ղութեամբ և որովհետև դաշտը թեք
մակերևոյթ ունի, ուստի նա արագըն-
թաց է: Մի շարք լեռնային գետեր,
որոնք թափուում են ձախ կողմից Ա-
րաքսի մէջ Արարատեան դաշտում,
այն է՝ Քասախ, Մեծամօր, Հրազդան,
Ազատ, Արևելեան Արփաշայ, ահագին
գեր են կատարում երկրի տնտեսա-
կան կեանքի մէջ: Առանց Արաքսի ջր-
րային սխտեմի բազմահարուստ եր-
կիրը մեռած անապատ կը լինէր: Ու-
շադրութեան արժանի հանդամանք է,
որ Արաքսի հունը Արարատեան դաշ-
տում անկայուն է և դարերի ընթաց-
քում փոփոխուել է մի քանի անգամ:
Պատճառը, բացի աւազուտ փխրուն հո-
ղից, եղել են գուցէ և ստորերկրեայ
սասանումները: Հունի անկայութիւնից
էր, երևի, որ երկար շէին դիմանում
Արաքսի վրայ հոռոմայեցիների շինած
կամուրջները և այդ պատճառով է որ
Արաքսը հոռոմէական բանաստեղծու-

թեան մէջ անուանուած է «կամուրջի շր-
համբերող»։ Արաքսի ափին էին գանուում
Արարաանեան նշանաւոր մայրաքաղաք-
ները Արմաւիր, Արտաշատ։ Վերջինս
ունէր Տափերական անունով կամուրջ։

Հին Ջուղայի մօտ Արաքսը ուղ-
ղւում է գէպի արեւելք։ Բայց այստեղ
էլ նրան պէտք է լինում պատռել Սիւնի-
քի և Ղարաղաղի լեռնաշղթան։ Կազմը-
ւում է նեղ ու մռայլ մի կիրճ։ Արաք-
սը, նեղուելով ժայռերի մէջ կազմում
է քարաւազներ (Մեղրիի մօտ) և
աճագին աղմուկ է հանում անձուկ
ձեղքուածների մէջ։ Այս ահեղ և վայ-
րենի տեսարանը մի ճանապարհորդ ա-
նուանում է «դժոխսաձև» և աւելա-
ցնում է թէ ուրիշ ոչ մի տեղ չէ կա-
րելի տեսնել այնքան ուժգնութեամբ
արգելքների գէժ կռուող մի գետ, որ
փրփրած՝ այս ու այն կողմ է զարնը-
ւում, լցնելով նեղ կիրճը ջրային փոշիով։

Ազատուելով այդ քարային թա-
կարգներից, գետը ձախ կողմից ըն-
դունում է Բարգուշատ գետը և դուրս
է գալիս Մուղանի ընդարձակ դաշտը

և միշտ դէպի հիւսիս ուղղելով իր ընթացքը, Չաւադ քաղաքի մօտ խառնրւում է Կուր գետի հետ:

ՃՈՐՈՒՄ ԵՒ ԿՈՒՐ: Տեսանք արդէն, որ Ֆրատի արևմտեան ակունքը բրդխում է Օվաճըկի հիւսիսակողմում գտնուող լեռների հարաւային լանջերից, իսկ նոյն լեռների միւս, հիւսիսային լանջերը սկիզբ են տալիս Ճորոխ գետին: Այս աւազանը հին հայկական Սպեր գաւառին է պատկանում:

Սկզբից մինչև վերջ գերազանցօրէն լեռնային ջրառատ մի գետ, Ճորոխը սկսում է իր ընթացքը արևելքից արևմուտք ուղղութեամբ, ապա թեքւում է դէպի հիւսիս-արևմուտք և հասնելով Բաբերդ քաղաքին, բաժանում է նրան երկու մասի և առաջանում է ուղիղ դէպի հիւսիս, դէպի Սև ծովը, որ հեռու չէ այդտեղից: Սակայն Պոնտոսեան լեռնաշղթան ճանապարհ նրան չէ տալիս և նա շուտ է գալիս դէպի արևելք, գնում է գուգընթացաբար իր ակունքներին, մինչև որ

սկսում է թեքուել դէպի հիւսիս-արևելք:

Մինչդեռ նա այսպիսի երկար օձապտոյտ շրջան է գործում, էրզրումի հիւսիս-արևելեան կողմում, Ֆրատի արևելեան ակունքները ծնեցնող Գումմի-դաղի շրջանում, հին հայկական Տայք նահանգի Թորթում գաւառի լեռներից դուրս է գալիս նրա յորդանոս և խոշոր մի ճիւղը, որ այսօր էլ կոչւում է Թորթումի ջուր (Թորթում սու): Այս գաւառի լեռնային խոժոռու գեղեցիկ բնութիւնը մի հիասքանչ տեսարանի մէջ է գրել Թորթումի ընթացքը: Գետը հուն է փորում բարձր սարերի արանքով և այնքան սեղմւում է նրանց մէջ, որ կազմում է մի երկար ու նեղ լիճ: Լճից մի նեղ ելք նրան տանում ցած է թափում քառասուն մետր բարձրութեան վրայից: Լեռնային մեծ ջրվէժի տեսարանը շատ սիրուն է: Ապա հետզհետէ աւելի ևս մեծանալով, Թորթումը գնում է շարունակ դէպի հիւսիս և թափւում է Ճորոխի մէջ:

Թորթումի այս ընդհանուր լեռնային
բնաւորութիւնը յատուկ է և մայր գե-
տին: Ճորոխը ամբողջ ժամանակ հո-
սում է ժայռոտ ու նեղ հովիտով, մեծ
արագութեամբ, կազմելով բազմաթիւ
քարավազներ, մանր ջրվէժներ: Հայ-
կական միւս գետերից նա տարբեր-
ւում է ոչ միայն այդ արագութեամբ,
այլ և նրանով, որ նրա կիրճը մեծա-
դոյն մասամբ անցնում է մեծ ան-
տառների միջով: Միայն Սև ծովին
մօտեցած՝ նա գտնում է ընդարձակ,
դաշտային հուն և բաժանուելով մի
քանի ճիւղերի, նետւում է ծովի գիրկը:

Չը նայելով գետի կատաղի բնաւո-
րութեան, Արտուին քաղաքից մինչև
Սև ծովը նրա վրայ հաստատուած է
նաւազնացութիւն: Բայց դա մի վտան-
գաւոր և ահարկու ճանապարհորդու-
թիւն է անսովոր մարդու համար: Գե-
տը խիստ սեղմուած է ահագին բարձ-
րութիւն ունեցող ժայռի պատերի մէջ:
Այնքան բարձր են այդ պատերը, որ
վերևից նայողին գետը երևում է իբրև
սառած, անշարժ կանգնած մի մոխրա-

գոյն զանգուած: Ճորոխը այդ ճեղ-
քուածի մէջ յաճախակի պտոյաներ է
գործում. շատ են այնպիսի տեղեր,
ուր նրա յատակից գուրս են ցցւում
ժայռեր, որոնց ընդհարուելով զետը,
ձիւնի պէս սպիտակ փրփուր է դառ-
նում: Շատ են և այնպիսի տեղեր, ո-
րոնց վրայով է վազում նա: Բայց այս
բոլոր վտանգները արհամարհում է
մարդու հնարագիտութիւնը: Կատաղի
են ալիքները, բայց համարձակ ու ճար-
պիկ են նրանց վրայ սահող նաւակ-
ները (կախիկ):

Այդ նաւակները տափակ յատակ
ունին, երկար են ու նեղ, երկու կող-
մից ունին սուր քթեր: Նրանք պատ-
րասուում են տեղացիների ձեռքով և
գարմանալի դիմացկանութիւն ունին:
Նաւավարները երկու-երեք հոգի են,
որոնք գործում են թիակներով. Իսկ
զեկավարը նաւակի տէրն է, ուէյսը, որ
հպարտ ու անխռով կանգնում է առ-
ջևում, ունի բաւական հուժկու բազուկ-
ներ, բաւական մեծ ճարպիկութիւն և

շափազանց լաւ է ճանաչում իր հարազատ գետը:

Գետի լայնութիւնը մինչև Սև ծով 10—20 սաժէն է, իսկ երկարութիւթիւնը 60 վերստ: Լաւ ժամանակին, երբ ջրերը շատ են, այդ տարածութիւնը նուակով կարելի է անցնել 5 ժամում: Անձանօթ ուղևորը, առաջին անգամ նստելով նաւակի մէջ, պաշարւում է ահ ու դողով: Նա սլանում է վտանգից վտանգ և գժբախտութիւնը նրան անխուսափելի է թւում:

«Ահա—գրում է ականատեսը—ձեր առջև ցցուած է սեպացած ժայռը, որ երկնքին է հասնում. թւում է թէ նա կարել է հունը (ճորոխը սուր անկիւնով պառոյտ է գործում և նրա հոսանքը չէ երևում), իսկ նրա տակ եռում և փրփրում է ջրվէժը, համարեա մի արշին բարձրութեամբ, որ բարկացած ցատկում է քարաւազ կազմող քարերի վրայով, որոնք կարել են գետի հունը: Ուղղակի այդ քարաւազի վրայով էլ նետի պէս թռչում է նաւակը դէպի սեպացած ժայռը, աւելի և ա-

ւելի արագացնելով իր վազոցը: Մի
րոպէ ևս, և դուք անխուսափելի կեր-
պով պիտի փշուր փշուր դառնաք,
դարնուելով այդ վայրենի, անհրապոյր
ժայռերին, այդ սև քարերին, որոնք
տեղ տեղ դուրս են ցցուած ձիւնի պէս
սպիտակ փրփուրի միջից»: Սակայն,
մինչդեռ սարսափահար ուղևորը նա-
յում է անխուսով իր տեղը կանգնած
սէյսին, որ իմանայ թէ ինչ պիտի լի-
նի իր ճակատագիրը, նաւակը ճար-
պիկ ու արագ դեկավարութեամբ ար-
ագ և աննկատելի անցնում է վտան-
գաւոր տեղը և շարունակում է սլա-
նալ արագավազ ջրերի վրայ: Սև ծո-
վից նաւակները յետ են բերւում ե-
րեք օրուայ ընթացքում. յետ բերող-
ները ափով են գնում, թոկերով քա-
շելով նաւակը:

Հայաստանի սահմաններում և մաս-
նաւորապէս Բարձր Հայքի արևելեան
ծայրերում են գտնւում և Անգրկով-
կասի մեծ գետի, Կ ու Ր ի ակունքները:
Հին Տայք նահանգի Կող գաւառն է
նրա ծննդավայրը, որ այժմ կոչւում

է Գեօլէ: Այդտեղ, Չըլղըր լճի հարաւ-
 արեւմտեան կողմում և Կարսի լեռնե-
 րի թիկունքում գտնւում է Պօշեվան
 անունով սարահարթը, որ ունի 6500
 ոտնաչափ բարձրութիւն: Մի անհիւր-
 ընկալ, դաժան կլիմայ ունեցող դաշտ,
 որ ծածկուած է ճահիճներով, խակ
 դարնանը, հալոցքի ժամանակ, համարեա
 ամբողջովին դառնում է ճահ-
 ճային մի լիճ: Այդ ջրերից կազմւում
 է Մուղմիշ գետակը, որ կուրի ամե-
 նաառատ աղունքն է: Նա գնում է դէ-
 սի հիւսիս և խառնւում է ուրիշ երեք
 գետակների հետ Գեօլէ դաշտում, որ
 թէև նոյն բարձրութիւնն ունի, բայց
 կլիմայական պայմաններով աւելի նը-
 պաստաւոր է բնակութեան համար:
 Չորս գետակների խառնուրդը դաշտի
 հիւսիսային անկիւնում կազմում է
 կուր գետը, որ և այդտեղ մտնում է
 Սաիրմէ կոչուած կիրճը:

Շարունակելով իր ընթացքը հարա-
 ւից հիւսիս ուղղութեամբ, գետը մըտ-
 նում է Արդահանի դաշտը, որ արդէն
 մի բարեբեր, սեահող երկիր է: Այս-

տեղ նա արդէն այնքան մեծացած է,
որ գարնանը միանգամայն անանցա-
նելի է դառնում: Դաշտից նա մըտ-
նում է 2300 սանաչափ խորութիւն
ունեցող ժայռոտ մի ձեղքուածի մէջ,
պահելով իր նախկին ուղղութիւնը:

Ախալցխայի սահմաններին մօտ նա
դէպի հիւսիս-արեւմուտք է թեքւում,
բայց այդ քաղաքի մօտից շուռ է գա-
լիս դէպի հիւսիս արևելք. Բօրժօմի
կիրճից դուրս գալուց յետոյ գետի ըն-
թացքը ուղղւում է դէպի արևելք: Ո-
ւոզելով Վրաստանը և իր ձախ կող-
մից ընդունելով ջրառատ օժանդակ-
ներ կովկասի գլխաւոր լեռնաշղթայից,
կուրը հարաւ-արևելեան ուղղութեամբ
գնում հասնում է Աղուանից դաշտը,
իւր մէջ ընդունելով և Փոքր կովկասի
ջրերը, որոնց մէջ յիշատակելի են
Խրամ, որի մէջ է թափւում Չորագե-
տը (Դեբեդ), Աղստև և Թարթար: Մու-
ղանի դաշտով նոյն հարաւ-արևելեան
ուղղութեամբ առաջանալով, կուրը
խառնւում է Արաքսի հետ և թափ-
ւում է Կասպից ծովը:

Այս գծագրած ուղղութեամբ ընթացող մեծ գետը մի ժամանակ Հայաստանի սահմանագիծն էր, որ բաժանում էր նրան Վրաստանից և Աղուանից երկրից:

ՏԻԳՐԻՍ: Միջերկրականի, Պարսից ծոցի և Սև ծովի մէջ եղած գետերից մեծագոյնն է Տիգրիսը, որի աղուները արդէն հարաւային Հայաստանին են վերաբերում: Եփրատի նման նա էլ ունի երկու, բայց աւելի փոքր ճիւղեր, արևմտեան և արևելեան:

Արևմտեան ճիւղը մեզ փոխադրում է Խարբերդի բարեքեր երկիրը: Այդ բաղաքից դէպի հարաւ-արևելք, ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ, գտնւում է լեռնային մի գեղեցիկ լիճ, որ տեղական հայերի մէջ յայտնի է Ծովք անունով, իսկ թիւրքերէն կոչւում է Գէօլջուկ: Լճի լեռները ձգւում են նոյն այդ հարաւ-արևելեան ուղղութեամբ դէպի Մալաթիա և այդտեղով էլ անցնում է Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) տանող ճանապարհը:

Ահա այդ լճի մօտ, քարայրերից բլր-
խում են աղբիւրներ, որոնցից կազմուում
է Տիգրիսի արևմտեան ակունքը: Նա
հաղորդակցութիւն չունի Մովք լճի
հետ: Եփրատը երեք կողմից պատում
է այն սարի շուրջը, որից բղխում է
Տիգրիսը և սրա ակունք-աղբիւրները
հազիւ երկու հազար քայլ հեռու են
Եփրատի ափից: Բայց նրանք չեն թափ-
ւում Եփրատի մէջ, այլ գնում են դէ-
պի հարաւ և հաւաքում իրանց մէջ
շատ գետակներ: Գետը իջնում է Գիար-
բէքիւր արգէն բաւական մեծացած և
պտոյտ անելով այդ քաղաքի երկու
կողմով, գնում է արևելեան ուղղու-
թեամբ, մինչև որ խառնւում է ար-
ևելեան ճիւղի հետ:

Այս ճիւղը սկիզբ է առնում վանի
լճի հարաւային ափերին, Նօրդուզ գա-
ւառում, Հոգեաց վանքից վերև: Տեղի
դիրքը լեռնային է, հարուստ բուսա-
կանութեամբ և այլ գեղեցկութիւննե-
րով: Օլաման անունով ասորի գիւղի
մօտ լեռան մի ճակատ կայ, այդտեղ
էլ Տիգրիսի սկիզբն է: Ահա ինչպէս է

այդ տեղը նկարագրուժ մեր հեղինակներին մէկը (Սրուանձտեան)։

«Ի վեր, որ գագաթն է այդ գեղեցիկ ճակատին, և հոս ամենայն ինչ սակեղէն է։ Արևուն ճառագայթը սակեփայլ։ Թեք թռչնոց սակեգոյն։ Չայն երգոց հաւուց ի ձայն սակելար քնարի։ Յողունք խոտոց և բուսոց սակի։ Ծաղկունք ամենայն, և ամենուրեք ծաղկասփիւռ, շուշանն ու համասփիւռ, տերևն սակի, տեսիլն սակի, միայն քարեր կան բոսորային կարմիր, և այդ քարերու մեծամեծ բեկորներէն շէնքեր կը տեսնուին ի տեղիս տեղիս, զորս կը բացատրեն մեզ կողմունցի հայն և Օլամանցի Ասորիք, թէ Ազնաւորաց բերդ են և Ազնաւորաց գերեզմանք։ Քանի մը առաջաւոր ակունք կը բղխին այս տեղէն, ամենն ևս անմահութեան ջրեր, բայց բուն ակն՝ մէկն է»։

Հետաքրքրական է, որ Խարբերդի (արևմտեան) ճիւղի վրայ էլ, ինչպէս և Նփրատի նոյն ճիւղի վրայ, չը կայ գրախտի աւանդութիւնը, մինչդեռ

յայտնի է որ ըստ տարածուած բա-
 ցատրութեան՝ Տիգրիսն էլ դրախտի
 շորս գետերից մէկը պիտի եղած լի-
 նի: Դրա փոխարէն՝ Նորդուզի (արե-
 ւելեան ճիւղի) ժողովուրդը մեծարում
 է Տիգրիսի աղուէքը մի հաւատալիքով,
 որ նոյն աւանդութեան հետքն ունի իր
 մէջ: «Ամեն տարի, — պատմում են
 մարդիկ, — Համբարձման տօնին, առա-
 ւօտ, անմահութեան խնձոր մի հրեշ-
 տակներէն կը դրուի այս (գլխաւոր)
 ական ջրի մէջ, ուր ամենէն կանուխ
 հասնողն միայն կը տեսնէ. բայց երբ
 ձեռն կը կարկառէ առնելու, խնձորն
 այլ ևս չերևիր: — Ափսոս: Բայց տես-
 նելն ալ հերիք է, ըսէք թէ ի՞նչ կերպ
 ի՞նչ գոյն և ի՞նչ մեծութիւն ունի: —
 Ո՞ր Ազամորդին կարող է պատմել,
 կ'սյ անոր նման բան մը որ հասկը-
 նենք. երբ դրախտն երթանք՝ պիտի
 տեսնենք ու վայելենք»:

Նորդուզի ճիւղը արեւելքից արե-
 մուտք ուղղութեամբ առաջ գնալով,
 մեծանում է, ընդունելով բազմաթիւ
 լեռնային գետեր, որոնցից մէկը սկիզբ

է առնում Վանի լճի հարաւային
 ափից մօտ: Ապա նա մտնում է
 Բօհտան գաւառի լեռների կիրճը և
 ստանում է Բօհտան-սու անունը: Սը-
 դերդի մօտ նրան միանում է հիւսի-
 սից եկող մի մեծ ճիւղ ևս, որ սկիզբ
 է առնում Վանի լճի հարաւ-արեւմը-
 տեան անկիւնի բարձրութիւններից և
 անցնելով Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաքի մի-
 ջով կոչւում է Բիթլիս-սու:

Տիգրիսի այս ճիւղի մասին հին
 աշխարհը զարմանալի հասկացողու-
 թիւն ունէր: Յոյն աշխարհագիր Ստրա-
 բօնը պատմում է թէ Տիգրիսը, իջնե-
 լով Նպատ լեռներից, անցնում է Վա-
 նի լճի միջով, առանց, սակայն, խառ-
 նելու իր ջրերը լճի բորակային ջրերի
 հետ: Այս հրաշալի երևոյթի պատճա-
 ւը, հռչակաւոր յոյն աշխարհագրի
 կարծիքով, Տիգրիսի հոսանքի ծայրա-
 գոյն արագութիւնն էր: Նա ասում է
 թէ «Տիգրիս» բառը մեղական (մա-
 րական) լեզուի մէջ նշանակում է նեա
 արձակել: Հետաքրքրական է որ
 Ստրաբօնի վկայութեամբ Տիգրիսի մէջ

կայ ձկների մի մեծ բազմազանութիւն, մինչդեռ Վանի լճում միմիայն մի տեսակ ձուկ է գտնւում: Ուրեմն գետի ձկներն էլ հոսանքի հետ արագ անցնում էին լճի միջով, առանց մընալու բորակային ջրերի մէջ: Հասնելով լճի միւս ափը, շարունակում է յոյն աշխարհագիրը, Տիգրիսը կորչում է անդունդների մէջ և երկար ժամանակ գնալով գետնի տակով, նորից դուրս է գալիս հողի երեսը:

Նոյն այդ զրոյցը աւելի ծաղկեցրած պատմում է և մի ուրիշ հին աշխարհագիր, Պլինիոսը: Նա ասում է թէ Վանի լճի ջրերը այնպիսի յատկութիւն ունին, որ ինչ էլ գցէք նրանց մէջ, չի սուզուի: Եւ Տիգրիսն էլ վազում է լճի մակերևոյթի վրայ: Նոյն հեղինակի վկայութեամբ, Տիգրիսն ու Արածանին այնքան իրար մօտ են հասում, որ երբ ջրերը շատանում են և դուրս են գալիս ափերից, երկու գետերը միանում են, բայց չեն խառնուում իրար հետ, որովհետև Արածանին աւելի թեթև ջուր ունի և այդ

սրատճառով էլ հոսում է Տիգրիսի վը-
րայով: Պէտք է ասել որ այս հին գը-
րոյցների արձագանգները մնացել են
և տեղական ժողովրդի աւանդութիւն-
ների մէջ: Մուշի դաշտի վերին մա-
սում գետնից դուրս է թափւում մի
մեծ և անուշահամ աղբիւր նորշէն ա-
նունով: Ժողովուրդը հաւատում է թէ
այդ աղբիւրը նիմրուզ-դաղի միջոցով
կապ ունի Վանի լճի հետ և սրատում
է որ մի հովիւ իր ցուպը, որի ծայ-
րին կապած էր փողով լիքը մի շոր,
անդգուշութեամբ զցել է լիճը, մի քա-
նի ժամանակից յետոյ գտել է այն
նորաշէնի աղբիւրի մէջ:

Վանի լճի նկարագրութեան մէջ
մենք տեսանք արդէն, որ այդ գրոյց-
ները ծնուել են այն հանգաման-
քից, որ Տիգրիսի ափունքները շատ
մօտ են լճի եզերքին: Սակայն մինչև
այժմ կատարուած քննութիւնները չեն
ցոյց տուել որ այդ ափունքների ջու-
րը իր յատկութիւններով և բաղադրու-
թեամբ նման լինի լճի ջրերին: Հին
գրոյցին ամենց շատ ոյժ է տուել, ինչ-

պէս երևում է, մանաւանդ Տիգրիսի
այն աղբիւրակներ, որ գտնւում է լճի
հարաւային ափերում, Գիւղէլ գերէ ա-
նունով իսկ որ գեղեցիկ ձորի մէջ,
Սուշ գիւղի մօտ:

Աղբերգից քիչ հեռու Բոհտան-սուն
խառնւում է Դիարբեքիից եկող Խար-
բերդի (արևելեան) ճիւղի հետ: Այնու-
հետև մեծ գետը ուղղում է իր ըն-
թացքը գէպի հարաւ: Այսպէս պատ-
ուելով Տաւրոսի և Քրդիստանի լեռնե-
րը, նա իջնում է Միջագետք, ընդու-
նելով ուրիշ մեծ օժանդակ գետեր,
որոնցից նշանաւոր են Մեծ և Փոքր
Զար գետերը: Եւ գնում է կենդանաց-
նելու Միջագետքի անհուն գաշտերը,
մինչև Եփրատի հետ խառնուելը:

Այսքան ջրառատութիւնը արդէն ապացոյց է որ հայկական սարահարթը, մանաւանդ եթէ նրան համեմատենք հարեան Իրանի հետ, ունի ընդհանրապէս խոնաւ կլիմայ: Բայց դա միևնոյն ժամանակ և ցամաքային կլիմայ է իր սուր և խիստ փոփոխականութեամբ: Միայն Սև ծովի ափերն են որ ենթարկուած են ծովի մեղմացուցիչ ազդեցութեան: Մնացած տեղերում Հայաստանը, իբրև մի մասնիկ Ասիական մեծ սարահարթի, կլիմայական հակադրութիւնների երկիր է: Ընդհանրապէս ամառը շատ տաք է և ձմեռը շատ ցուրտ. Երևանում, Արար-

սի հովտի այդ հիւսիսային սահմանում, որ ունի հազար մետր բարձրութիւն, ձմեռը ցրտերը հասնում են—30 և մինչև իսկ—38 աստիճանի (յունւար ամսում միջին թուով—15⁰), իսկ ամառը տաքը հասնում է 40, մինչև անգամ 44 և 45 աստիճանի: Այս ժամանակ—ասում է Ռէկլիւն—այլ ևս որ և է եւրոպացի չէ կարող դիմանալ և ստիպուած է լինում ապաստանել լեռների, ձորերի հովանիներում: Այս պատճառով էլ դժնդակ տենդերը և ուրիշ հիւանդութիւնները շատ յաճախ են երևանում: «Թիֆլիսում, ասում է հայր, մատաղահասը ծերից չէ տարբերում, երևանում՝ կենդանին մեռածներից»:

Իսկ էրզրումում գարուն համարեա չէ լինում: Չմեռուայ խոր ձիւները սկսում են հալուել յանկարծ, փոքրիկ գետակներն ուռչում են մեծանում և արեն սկսում է այրել: Ամառը տօթադին է, խոտաբոյսերը շտապում են հասակ քաշել, հասունանալ, բայց և այդպէս, շատ անգամ ցրտահար են լինում, մանաւանդ որ առաւօտները

անհասարակ օդի բարեխառնութիւնը շատ ցած է լինում: Ամառուայ միջին բարեխառնութիւնն է 24°, բայց յաճախ է պատահում, որ յունիսի վերջերին և յուլիսի սկզբին լեռնային բարձրութիւնների վրայ բուքեր են լինում և տեղում է առատ ձիւն:

Դաշտերի ոռոգումը ամառուայ շոգերին՝ երկրագործութեան անհրաժեշտ պայմանն է շատ տեղերում: Սաղոդենիները աշնանը պիտի թաղուին հողի տակ, որպէս զի ձմեռուայ ցրտերից չը փասուեն: Հայաստանի նոյն իսկ հարաւային կողմերը կլիմայական տարբեր հանգամանքներ ունեն, քան մի և նոյն աշխարհագրական լայնութեան վրայ գտնուող ուրիշ երկիրները: Այսպէս, Վանի շրջականերում բնում են նարինջ և կիտրոն, բայց ձիթենին այդտեղ չէ կարող ապրել, մինչդեռ, օրինակ, Ֆրանսիայում ձիթենիների աճման շրջանը աւելի դէպի հիւսիս է տարածւում:

Այս հակադրութիւններն ու առանձնայատկութիւնները կախուած են մի

շարք ընդհանուր և տեղական պայմաններից: Առաջնակարգ դեր կատարում են այն քամիները, որոնք տիրապետում են հայկական լեռնաստանում: Եւ այդ՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Հայաստանի լեռնաշղթաները միապագայ շարքեր չեն կազմում, ինչպէս, օրինակ, Կովկասեան գլխաւոր շղթան, այլ կատարուած են մեծամեծ միջանցքներով, որոնք և թոյլ են տալիս քամիներին տարածուել ամեն տեղ:

Բարձր Հայքի կլիման Սև Ծովի խիստ ազդեցութեան է ենթարկուած: Չմեռը այդ ծովից փչում են քամիներ, որոնք առատ ձիւն են բերում: Հայկական դաժան, ձիւնառատ ձմեռը նկարագրուած է դեռ ևս հին օտարազգի հեղինակների ձեռքով իբրև այս երկրին միայն յատուկ մի երևոյթ: Հռոմայեցի պատմագիր Տակիտոսը հայկական ձմեռն անուանում է «դրժնդակ»: Ստրաբոնը պատմում է որ ձմեռը հիւսիսային Հայաստանի (Վրաստանի սահմանակից) լեռներում

ձիւնը անքան առատ է լինում և բու-
քերը անքան սաստիկ, որ յաճախ ճա-
նապարհորդները թաղում են հիւսերի
տակ. միակ նախազգուշական միջոցն
այն է, որ նրանք իրանց հետ տանում
են երկար ձողեր, և երբ ձիւնակոյ-
տերի տակ են մնում, այդ ձողերը թէ
թոյլ են տալիս որ օդ ներս մտնի
թաղուածների շնչառութեան համար և
թէ նշան են լինում որ ձիւնի տակ
մարդիկ կան. այդ նշանով էլ գալիս են
մարդիկ օգնութեան, հանում են թա-
ղուածներին ձիւնի տակից:

Հայաստանի ձմեռը մանրամասն
նկարագրել է Կսենոփոնը, որ 400
թուականի (Ք. ա.) ձմեռը 10 հազար
յոյն զօրքի հետ Բաբելոնից Հայաստա-
նի վրայով նահանջում էր դէպի Սև
Ծովը: Ձիւնը հասնում էր ձիերի փո-
րին: Անսովոր զինուորները շատ տա-
ռապանքներ կրեցին, շատ մարդիկ և
անասուններ ցրտամահ եղան: Ձիւնե-
րի անհուն տարածութիւնները վատ
էին ազդում մանաւանդ տեսողութեան
վրայ, և զինուորները ստիպուած էին

իրանց աչքերի առջև մի սև առարկայ
բռնել: Մի հայ գիւղի տանուտէր սո-
վորեցրեց նրանց թէ ինչպէս պէտք է
պաշտպանուել ցրտից:

Բայց ձմեռուայ խստութիւնը միայն
բարձրութիւններին չէ յատուկ: Հայոց
Տիգրան Մեծ թագաւորի անթիւ անհա-
մար զօրքերը չը կարողացան դիմադրել
Հռովմայեցի զօրավար Լուկուլլոսի գոռ
արշաւանքներին. միայն հայոց ձմեռն
էր, որ ազատեց Տիգրանի հիւսիսային
մայրաքաղաք Արտաշատը հռոմէացի-
ների ձեռքից: Արարատեան նահանգի
սահմաններում, Արածանի գետի վրայ,
աշնան մէջ, յանկարծ ձիւն եկաւ, սաս-
տիկ ցրտեր և սառնամանիք սկսուե-
ցին: Հռոմէական լէգէոնները չը կա-
րողացան դիմանալ այդ դաժան եղա-
նակին և հրաժարուեցին առաջ գնալ:
Ոչինչ չը կարողացաւ անել յաղթական
Լուկուլլոսը այդ բացարձակ անհնա-
զանդութեան դէմ և ստիպուած էր
դուրս հանել իր զօրքը Հայաստանի սահ-
մաններից, տանելով նրան Միջագետք
«ամենաբեր և արևահայեաց գաւառը»:

Պակաս խստաշունչ չէ ձմեռը և
 Հայաստանի հարաւային կողմերում,
 օրինակ Տաւրոս լեռներում: Սասուն-
 ցիւները ձիւների ահագին կոյտերի վրայ
 ման գալու համար հնարել էին մի տե-
 սակ փայտէ ոտնամաններ: Բաղէշի
 կողմերում լեռներից մեծ հիւսեր թա-
 փուելու յիշատակութիւններ կան մեր
 հին գրականութեան մէջ: Մոկաց աշ-
 խարհի ձմեռուայ մասին խօսելով, մեր
 պատմիչ Թովմա Արծրունին գրում է.
 «Չիւնապատ սառնասոյր առհասարակ
 պաղեալ էր երկիրն»: Վասպուրական
 նահանգում կար Օձ անունով մի ձոր.
 որ այդպիսի անուն ստացել էր, ինչ-
 պէս վկայում է պատմիչը, մահաբեր և
 սաստկաշունչ քամու պատճառով: Մով-
 սէս Սորենացին էլ տալիս է Կորգուաց
 լեռների մի ձմեռնային պատկեր: Ար-
 գար թագաւորի քոյր Օտէն ճանա-
 պարհորդութեան ժամանակ բուքի է
 բռնւում: Ամբողջ կարաւանը ցաք ու
 ցրիւ է ընկնում: Իսկ Օտէի որդի Սա-
 նատրուկին նրա դայեակը գնում է իր
 երկու ծծերի մէջտեղը և մնում է ձիւ-

նի տակ երեք օր և երեք գիշեր, մինչև որ գալիս են որոնողները և գրանում են դայեակին և մանուկին:

Երկարատև ձմեռուայ ձիւների այս անսահման քանակութիւնն է, որ այնքան ջրառատ է դարձնում Հայաստանի բարձրաւանդակը: Ռէկլիւն ասում է որ Սև Ծովը իր քամիներն ուղարկելով Բարձր Հայքի սարահարթը, այդպիսով իր ջրերը շարունակաբար թափում է Հնդկական Ովկիանոսը Եփրատի միջոցով:

Ամառը Հայաստանում հիւսիսային և արևելեան քամիներն են տիրապետում, որոնք գլխաւոր բեռային հասանքի մի ճիւղաւորումն են կազմում և բերում են շոր օդ, որ ցրւում է ամպերը: Իսկ խոնաւութիւն բերում են արևմտեան քամիները, գլխաւորապէս Միջերկրական ծովից փշող քամին: Այդ քամին է, որ ամառը աւելում է Արարատեան արևակէզ դաշտը և որ յայտնի է հայերի մէջ «Լուսաւորչի քամի» անունով: Նա փչում է անփոփոխ ամեն օր, սկսուելով ճաշից

յետոյ հինգ ժամին և տևում է գիշե-
րուայ ամենամեծ մասը: Քանի որ
փշում է այս քամին, բնակիչները փակ-
ւում են իրանց տներում՝ ազատ
մնալու համար փոշու և մինչև իսկ խո-
շոր աւազի յորձանքից, որ մրրկում է
օդի մէջ:

է.

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի հողը առհասարակ պլու-
ղաբեր է համարուում: Մի երկիր է
դա, որ առանձնապէս նպաստաւոր է
տնտեսութեան երկու կարևորագոյն
ճիւղերի — երկրագործութեան և անաս-
նապահութեան համար:

Մենք տեսանք որ հայկական լեռ-
նաստանի մեծագոյն մասը, մանաւանդ
այն, որ նրա կենտրոնական մասերն
է կազմում, համարեա բոլորովին զըր-
կուած է անտառներից կամ, խօսելով
այս երկրի բնակիչների լեզուով, ան-
փայտ է: Լեռների հսկայական լան-
ջերը ծածկւում են միայն պարարտ
խոտերով և արօտատեղիներ են, սա-

կաւ պիտանի կամ բոլորովին անպէտք
հացարոյսերի մշակութեան համար։
Տորենի արտերը պատահում են և 1800
մետր բարձրութեան վրայ, իսկ գարին
աւելի ևս բարձր է գնում, մինչև 2000
մետր, բայց այս տեղերում նրանք
արդէն ենթակայ են գարնանային ան-
ժամանակ ցրտերից փշանալու վտան-
գին։ Ուստի Հայաստանի բարձր լեռ-
նամասերը աւելի անասնապահութեան
և հետևաբար թափառական կեանքին
են նպաստում, քան երկրագործու-
թեան։ Եւ սկսած ամենահին ժամա-
նակներից մինչև այսօր դրութիւնը
միևնոյնն է մնացել—միլիոնաւոր ոչ-
խարների և այլ շորքոտանիների հօ-
տեր, որոնք թափառում են այդ դա-
լար արօաներում։ Մի ճանապարհորդ
հաշուել է որ Մասիսի և Պարսից ծոցի
մէջ տարածուած արօաներում արա-
ծող ոչխարների թիւը 400 միլիոնից
պակաս չի լինի։ Իսկ մի ուրիշ ճանա-
պարհորդ կարծում է որ միայն Կ. Պոլ-
սի շուկան Հայաստանի լեռներից ստա-
նում է տարեկան $1\frac{1}{2}$ միլիոն ոչխար։

Հօտերի բազմութիւնն է կազմում այս կողմերի բնակիչների հարստութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը:

Իսկ լեռնաշխարհի ցած տեղերում, մանաւանդ մի քանի արգաւանդ հովիտներում, տիրում է աւելի բարձր մշակում: Այստեղ հողագործութիւնը արտայայտւում է ոչ միայն հացաբոյսերի, այլև ուրիշ օգտաւէտ բոյսերի (բամբակ) մշակութեան մէջ: Տնտեսութեան կարևորագոյն ճիւղերից մէկը այդ տեղերում այգեգործութիւնն է, հետևաբար և գինեգործութիւնը: Հայաստանի գինիները իրանց լաւ յատկութեամբ շատ յայտնի էին դեռ հին աշխարհում: Ընտիր տեսակի են և Հայաստանի ծառապտուղները, որոնք և մեծ համբաւ են վայելում: Բուսաբանները Հայաստանն են համարում մի քանի մրգերի, մասնաւորապէս խոզողի հայրենիքը:

Իր բուսական հարստութիւններով առաջին տեղը հայոց աշխարհում բռնում է Արարսի հովիտը (Արարատեան գաշար) և դեռ Ստրաբոնը անուանում

է այդ հարստութիւնը «անգուգական»։
Հռչակուած են այդ կողմից և Պար-
բերդի ու Վանի դաշտերը։ Իսկ Մուշի,
Ալաշկերտի, Շիրակի և այլ հովիտները
ստացել են հացի շտեմարանների համ-
բաւ։

Թէև ընդհանրապէս անփայտ են
հայկական լեռները, բայց մասնաւո-
րապէս կան նահանգներ, որոնք հա-
մարեա ամբողջովին անտառներին են
պատկանում։ Կուսական թանձրախիտ
անտառների ընդարձակ տարածութիւն-
ներ յատուկ են մանաւանդ հիւսիսա-
յին ծայրագաւառներին։ Այդ կողմից
յայտնի են մանաւանդ Արցախ և Տայք
նահանգները, ինչպէս նաև Գուգարքը,
մասամբ Սիւնիքը։

Ը.

ԿԵՆՊԸՆԻՆԵՐ, ՀԱՆՔԵՐ

Հայաստանի բնութիւնը, ինչպէս տեսանք, առանձնապէս նպաստում է անասնապահութեան: Տնային կենդանիներն են ոչխար, այծ, կով, գումէշ, ջորի, էշ: Բայց անասնապահութեան ամենակարևոր ճիւղը, որով հայկական լեռնաշխարհը հռչակուած էր շատ հրնուց, ձիաբուծութիւնն էր: Չիաներն էին երկրի վաճառականութեան գլխաւոր առարկան փիւնիկեցիները ժամանակ: Պարսից թագաւորները Հայաստանից հարկ էին ստանում տարեկան 20 հազար մատակ ձի. Հայաստա-

նի գինուորական ոյժը գլխաւորապէս
ձիաւոր էր և հայկական հեծելազօրքը
անուն ունէր Պարսկաստանում և ու-
րիշ տեղերում: Հռչակուած էր մանա-
ւանդ ձիու մի տեսակը, որ կոչւում
էր ն ժ ո յ դ: Նա ունէր խոշոր հասակ,
«անգուգական գեղեցկութիւն», ինչ-
պէս վկայում է Ստրաբոնը, իսկ նրա
յատկութիւնները բնորոշելու համար
մեր հին գրողները գործ են ածում
«սրավար», «սրաթռիչ», «օդապարիկ»
բառերը: Հին դարերի հոյակապ երի-
վարներն էին այդ նժոյգները և Ասո-
րեստանի ու Պարսկաստանի թագա-
ւորները նրանցով էին լցնում իրանց
ախոռները: Ստրաբոնը, երկարօրէն
նկարագրելով Հայաստանի ձիաները,
հաւատացնում է որ այդ երկրի ա-
րօտներն են պատճառ, որ այդ տեսակ
գեղեցիկ ձիեր են լինում: Նա, յիշա-
տակում է Հայաստանի այն գաւառ-
ները, ուր ամենից շատ զարգացած էր
ձիաբուծութիւնը — Թանինի, Գոմիսինի
և Օրփիոզոնի, որոնց տեղերը մեզ ան-
ձանօթ են: Յայանի է միայն որ ձիու

ազնիւ տեսակով հռչակուած տեղերից մէկը մինչև վերջին ժամանակներս Արցախ նահանգն էր: Զիարուծութեան այստեղ նպաստող հանգամանքն այն էր, որ այդ նահանգին սահմանակից է Մուղանի ընդարձակ դաշտը, որ հին ժամանակներից ձիարօտ էր, այսինքն այնպիսի տեղ, ուր յատկապէս ձիերի ահագին երամակներ էին պահում պարսից թագաւորները:

Հայկական լեռները, դաշտերը, գետահովիտները հարուստ են որսի կենդանիներով և թռչուններով—եղնիկ, այծեամ, վարազ, քարայծ, փասիան, կաքաւ, բաղ և այլն: Հայաստանին հռչակ էր տալիս և կենդանական աշխարհի մի փոքրիկ ներկայացուցիչը— «որդան կարմիր»: Դա մի տեսակ միջատ է, որ ապրում է եղեգնաբոյսերի վրայ, Արարատեան դաշտում և որից ստացւում էր այն գեղեցիկ կարմիր գոյնը, որ այժմ, էլ յայտնի է «կօշընիլ» անունով: Որդան կարմիրն էլ Հայաստանի վաճառականութեան մի նշանաւոր առարկան էր:

Իբրև գերազանցօրէն լեոնային երկիր, Հայաստանը, բնականաբար, ունի և լեոնային շատ հարստութիւններ: Հանքերի մէջ աչքի է ընկնում, ամենից առաջ, աղը: Թէ որքան առատ է այդ հանքը լեոնային Հայաստանում, այդ ըստ հին, բայց ոչ ճշգրիտ ստուգարանութեան, ապացուցում են աշխարհագրական մի շարք անուէններ, որոնց մէջ «աղ» բառը բաղկացուցիչ մասնիկ է կազմում: Այսպէս են, օրինակ, Դարանաղի, Մանանաղի, Աղիովիտ, անուէններ, որոնք ամբողջ գաւառների էին սլատկանում: Հռչակուած է, այժմ էլ, Կողբի աղահանքը, որից յետոյ Արաքսի հովտում գալիս է Նախիջևանի հանքը: Աղահանքերի շահագործումը Հայաստանի բնակիչներին յայտնի է եղել նախապատմական ժամանակներից: Այդ են ցոյց տալիս այն քարէ գործիքները, որոնք վերջերս գտնուեցին Կողբի աղահանքում և որոնք մեզ տանում են քարէ դարաշրջանի ժամանակները:

Աղից յետոյ մարդկութեան յայտնի է դարձել պղինձը, որի հարուստ հանքերը այժմ էլ շահագործուում են Հայաստանի գանազան կողմերում: Գրքանից աւելին շահաւոր է երկաթը, մի մետաղ, որի գործածութիւնը, ինչպէս ենթադրում են գիտնականները, առաջին անգամ գտնուել է Հայաստանի լեռներում: Այնուհետև Հայաստանի հանքերի թւում յիշատակուում են ոսկի, արծաթ, կապար, ծրծումբ, գառնիկ, նաւթ և այլն: Ոսկու հանքեր մի ժամանակ կային Հայաստանի երեք կողմերում. Սպեր գաւառում (Բարձր Հայք), Ճորոխ գետի վրայ, Արարատեան գաշտում և Չորրորդ Հայք նահանգի Պաղնատուն գաւառում (այժմեան Արզն): Սպերի ոսկեհանքը այնքան յայտնի էր, որ Ալէքսանդր Մակեդոնացին, ինչպէս վրկայում է Սարաբոնը, նրան տիրելու համար մի գումարտակ զօրք ուղարկեց՝ Մենոնի հրամանատարութեամբ, բայց տեղացիները խեղդամահ արին Մենոնին:

Վերջապէս, Հայաստանի բնութեան պարզեւած հարստութիւնների մէջ չը պէտք է մոռանալ և հանքային ջրերը, որոնք զանազան բաղադրութիւններ ունին: Դրանք առատութեամբ բլխում են համարեա ամեն տեղ:

Ընդհանուր եզրակացութիւնը, որ ինքն ըստ ինքեան հետևում է Հայաստանի բնագրութիւնից, այն է, որ այդ երկիրը բաւականաչափ հարուստ և կարող է իր բնակիչների երջանկութիւնն ապահովելու համար: Անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը գրում է. «Եթէ միայն մարդ կոչուած կենդանին փոքր ինչ նուազ շափով այլանդակուած լինէր, Հայաստանը կը դառնար մի համարեա իդէալական շտեմարան իր ժողովրդի համար: Ամրացնող լեռնային օդը, խստաշունչ, բայց առողջ ձմեռը և միշտ զով ամառնային գիշերները, հարաւային արևը, մեծ գետերը, հացաբեր հողի ահագին տարածութիւն-

ները, հանքերի առատութիւնը — երկրի այսպիսի բարեբար արժանաւորութիւնները պէտք է որ զարգացնէին ոյժը մարդու մէջ, նիւթական բարեկեցութեամբ սնուցանէին նրա թեւաւորուած ոգու աճումը և հարկադրէին նրան բացուիլ առատ լոյսի մէջ, ինչպէս ծաղիկ»:

ՀԱՂՈՐԳԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Հայկական «լեռնային կղզին» ներքին և արտաքին հաղորդակցութիւնների կողմից էլ կղզիացած դիրք ունի: Որքան էլ Սև և Կասպից ծովերը աշխարհագրորէն այդ լեռնաստանի սահմանների մէջ են մտնում, բայց սրանք ամենաշատը հայկական ծայրագաւառներն են ունեցել իրանց ազգեցութեան տակ, այն էլ ոչ միշտ.— ծայրագաւառներ, որոնք պետական և առևտրական կեանքի տեսակէտից եղել են աննշան, թոյլ զարգացած, այնպէս որ փոքր իշատէ աչքի ընկնող ազգեցութիւն չեն արել ընդհանուր

դրութեան վրայ: Ուստի Հայաստանը հաղորդակցութեան միջոցների վերաբերմամբ էլ դերազանցօրէն ցամաքային երկիր է: Հայ ժողովուրդը, ընդհանուր առմամբ, ծովագնաց չէր:

Գալով ներքին հաղորդակցութիւններին, այստեղ էլ պակասում է ջրային ճանապարհների յարմարութիւնը: Թէև ջրերով այնքան առատ է երկիրը, բայց լեռնատան է: Հայկական լճերի և գետերի տեղադրութիւնն արդէն մեզ ցոյց տուեց, որ նրանք չեն կարող լինել առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող ճանապարհներ: Այդ ջրերի վրայ եթէ հնարաւոր էլ է եղել նաւարկութիւնը, բայց դա շատ սահմանափակ նշանակութիւն է ունեցել— տեղական հաղորդակցութիւն, մօտիկ տիկերի մէջ: Եփրատի պէս խոշոր գետը թոյլատրում է նաւարկութիւն միայն մի քանի տեղերում, ուր նրա հոսանքը հովիտների միջով է առաջանում: Բայց այդ նաւարկութիւնն էլ մի խեղճ բան է: Երկաթէ նաւակներ հագիւ թէ կարելի լինի գործ ածել: Տե-

դային ազգաբնակութիւնը հնագոյն ժամանակներից միայն մի տեսակ լաստ է կարողացել հնարել՝ գետի ալիքները մի կերպ հուածելու համար: Այդ լաստերը շինուում են ուղղրած տկերի վըրայ և կարող են գնալ միայն վերևից դէպի ցած, գետի հոսանքով:

Մնում են ցամաքային ճանապարհները: Սրանց յարմարութիւնը կախուած է արդէն իւրաքանչիւր շրջանի տեղագրական հանգամանքներից:

Ընդհանրապէս լեռնային են Հայաստանի ճանապարհները: Այն տեղերում, ուր տիրապետում են լեռնակոյտերը, ճանապարհները շատ դժուարամատչելի են և փոխադրական միակ միջոց ամենալաւ դէպքում հանդիսանում են բեռնակիր անասունները: Սարահարթերի վրայ և գետերի խոր ու լայն հովիտներում ճանապարհներն արդէն այնքան յարմարութիւններ են ներկայացնում, որ անիւներն են դառնում փոխադրութեան գլխաւոր միջոցը: Սակայն այս յարմարութիւնը հոյնպէս տեղական հանգամանք ունի, ո-

բովհետև Հայաստանի թէ ցած և թէ բարձր տափարակները ընդարձակ չեն, սահմանափակ տարածութիւններ ունին և, գլխաւորը, կտրատուած են լեռնային բարձրութիւններով: Զուտ դաշտային ճանապարհ, որ ունենար ընդհանուր հաղորդակցութեան հանգամանք երկրի գոնէ մեծագոյն մասի համար, չը կայ: Մի սարահարթից միւսը, մի հովիտից միւսը գնալու համար պէտք է անցնել լեռնային շրջթաներով: Իսկ Հայաստանի լեռնանցքները բարձր են (1200—2000 մետր), այդ պատճառով էլ ձմեռը ծածկուում են խոր ձիւնով և համարեա անանցանելի են դառնում սաստիկ բուքերի ժամանակ: Եւ չը կայ ճանապարհ, որի վրայ այդպիսի դժուարութիւններ չը լինեն:

Կարաւանների այն մեծ ճանապարհը, որ Պարսկաստանից տանում է Տրապիզոն, Էրզրումի սարահարթի վրայով, Տրապիզոնի և Բաբերդի մէջ անցնում է մի լեռնանցքով, որի բարձրութիւնն է 1850 մետր: Էրզրումից

Մալաթիա տանող մեծ ճանապարհը, հասնելով Եփրատի ափը Ակն քաղաքի մօտ, կոմաններով բարձրանում է 1000 ոտնաչափ ունեցող լեռնանցքի վրայ, որ սեպացած է գետի նեղ ձորի մէջ, ապա իջնում է և նորից սկսում է բարձրանալ, այս անգամ արդէն 1500 ոտնաչափ: Կլիմայական փոփոխութիւններն այս ճանապարհին շափազանց խիստ են: Փարնան սկզբում, կիրճի մէջ, ծառերը ծաղկած են, իսկ վերևում՝ միապաղաղ ձիւնապատ լեռնազառ է, շատ ընդարձակ:

Տափարակի և լերան, հովիտի և բարձրութեան հակադրութիւնները ներկայացնող տեղադրական միանման հանգամանքներ ունին նաև Արաքսի հովիտից Բայազէտի վրայով Վան, Վանից Բաղէշ, Մուշից Խարբերդ և Էրզրում, Էրզրումից Կարս տանող զբլխաւոր ճանապարհները — տեղ տեղ դաշտային, յարմար նոյն իսկ անիւների համար, տեղ-տեղ լեռնոտ՝ բարձր ու դժուար անցքերով: Աւելորդ է ասել որ լեռնաշխարհում, ինչպէս են,

օրինակ, Արցախ, Սիւնիք, Գուգարք,
Սասուն և այլն, հաղորդակցութեան
ուղիներն են լեռնային նեղ ու փոք-
րիկ կաճանները:

Ժ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՆՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ձը նայած, սակայն, հաղորդակցական այս խոշոր դժուարութիւններին, հայկական լեռնակղզին իր ընդհանուր աշխարհագրական դիրքով միջազգային մի շատ կարևոր ճանապարհ է Առաջաւոր Ասիայի արևելեան և արևմտեան մասերի մէջ: Այդ լեռնաստանի վրայով է միայն որ Իրանի սարահարթը հաղորդակցում է Սև և Միջերկրական ծովերի, իսկ Միջագետքը՝ Սև և Կասպից ծովերի աւազանների հետ:

Հայաստանի այդ դիրքի ահագին նշանակութիւնը պարզ ըմբռնելու համար պէտք է ի նկատի առնել այն

սլատմական միջավայրը, որի մէջ գետեղուած է նա, պէտք է ծանօթանալ այն դերին, որ մարդկային ազգի սլատմութեան մէջ կատարել են Հաստանի հարեանները — Միջերկրական ծովը, Պարսկաստանը, Միջագետքը:

Անհունապէս մեծ, հզօր է, այն նըշանակութիւնը, որ ունեցել է Միջերկրական ծովը համաշխարհային քաղաքակրթութեան մէջ: Եւրոպան, Ասիան, Աֆրիկան իրարից անջատող այս մեծ ներքին ծովը իր երկարաձիգ, ընդհանրապէս գեղեցիկ ափերով, որոնք օժտուած են բարեխառն կլիմայի բոլոր բարեմասնութիւններով, կատարել է մարդկութեան անջատ մասերը իրար հետ կապողի, միացնողի դեր: Դա ջրային մի մեծ աւազան է, բայց նոյնչափ մեծ աւազան է եղել և մարդկային ցեղերի հոսանքների համար, որոնք անդիմադրելի շարժումով դէպի նրա ափերն են ձգտել, այդ ափերում են հաստատուել և այդտեղ, այդ միջնաշխարհում, ընդհանուր ուժերով, հաւաքական աշխատակցութեամբ ըս-

տեղծել են Միջերկրական համաշխարհային կուլտուրան:

Նախապատմական մարդկութիւնը վիթխարի շարժումներ էր կատարում. ամբողջ ազգեր ու ցեղեր անդադար տեղափոխւում էին: Եթէ աչքի առաջ առնենք որ այդ տեղափոխութիւնները կատարւում էին արևելքից արևմուտք ուղղութեամբ և հակառակը, ինքն ըստ ինքեան կը պարզուի Հայաստանի դերը, որպէս ճանապարհի, որով պիտի անցնէին արևելքից դէպի Միջերկրականի արևելեան ափերը: Այդ շարժումները ամենահին, անյիշատակ դարերից շարունակւում են մինչև մարդկային պատմութեան այն շրջանը, որ յայտնի է նոր Պատմութիւն անունով, այսինքն մինչև ժՁ. դարը Քրիստոսից յետոյ:

Երկրորդ հարևանի, այն է՝ Իրանի սարահարթի համաշխարհային պատմական դերը պակաս կարևոր չէ: Այդ երկիրը բնական ճանապարհ է Հին Աշխարհի երեք մասերի համար էլ: Ազգերի տեղափոխութիւնների ճանապարհ, համաշխարհային առևտրի ճա-

նապարհ: Իս մի մեծ քաղաքակրթական կայան էր, ուր ազգերը, իրանց տեղափոխութեան միջոցին, կանգ էին առնում, որպէս զի դուրս զան նախնական վայրենի դրութիւնից, հաղորդակից լինեն քաղաքակրթութեան և ապա շարունակեն իրանց առաջխաղացութիւնը: «Առանց հիմքի չէ,—ասում է Ռէկլիւն որ մենք ամենքս, արևմտեան և արևելեան ժողովուրդներս — եւրոպացիներ, ամերիկացիներ, հնդկիկներ, շինացիներ—նայում ենք Իւրանին, ինչպէս մեր նախնիքների երկրին:»

Իսկ Միջագետքը, Հայաստանի երկու մեծ գետերով ոռոգուող ընդարձակ դաշտավայրը, որ հասնում է Պարսից ծոցին, այն տիեզերահուշակ վայրն է, ուր դարերի անհուն խորութեան մէջ (50 և էլ աւել դար Քրիստոսից առաջ) վառուեց մարդկային քաղաքակրթութեան առաջին օջախը: Այդտեղ էր Քաղդէան, որին յետոյ յաջորդեց Ասորեստանը: Բարձր աստիճանի հասած կուլտուրան, լուսաւորութիւնը

դարձնում էին Եփրատ-Տիգրիսի բարելից հովիտը մի այնպիսի նախանձելի, գրաւիչ կենտրոն, որ դէպի իրան էր քաշում ամբողջ Առաջաւոր Ասիան, դեռ վայրենութեան խաւարի մէջ խարխափող այդ Ասիան: Հայկական լեռնաշխարհը այն բնական միջնաբերդն էր, որ պաշտպանում էր Եփրատ-Տիգրիսեան բարձր քաղաքակրթութիւնը հիւսիսի վայրենի ցեղերից, որոնց անդիմադրելի ձգողութիւնը դէպի այդ հարուստ և բարեբախտ տափարակները փշրւում էր, ընդհարուելով հայկական լեռներին:

Այս բարձր և ամուր միջնաբերդը ռազմագիտական մի հանգոյց է ամբողջ Արևմտեան Ասիայի համար: Ով տէր է Հայկական Բարձրաւանդակին, նա, եթէ ուժեղ է, տիրում է և Պարսից ծոցի ու Միջերկրականի աւազաններին: Հայկական Տաւրոսի ոտների տակ է փռուած Միջագետքը: Էրզրումի միջնաբերդը տիրում է և Ալէքսանդրէտի ծոցին Միջերկրականի վրայ, և

բանալի է ամբողջ Փոքր Ասիային ախրելու համար, իսկ Արածանիի հովիտը մի բնական ճանապարհ է դէպի Միջերկրական:

Ռազմական այս կարևորութեան չափ նշանաւոր էր Հայաստանի դիրքը և միջազգային առևտրի մէջ: Այն մեծ ճանապարհները, որոնցով անցնում էին տեղափոխուող ազգերը և նուաճողների բանակները, հաղորդակցութեան միջոցներ էին նաև կուլտուրայի և վաճառականութեան համար:

Ամենակարևոր հաղորդակցութիւնը, այն, որ Հայաստանի համար պատմական ճակատագիր ստեղծողներից զըլխաւորն էր, Միջին Ասիայի հետ էր կապուած: Երկու ուղղութեամբ էր կատարւում այդ հաղորդակցութիւնը: Մէկը՝ Սորասանից գալիս էր կասպից ծովի հարաւային և արևմտեան ափերով, Գիլան և Մազանդարան նահանգներով, դէպի Արաքսի հովիտը: Բայց այս ճանապարհը դժուարութիւններ ունի լեռների և ճահիճների պատճառով: Միւս ճանապարհը գալիս է նոյն

Խորասանի Հերաթ հռչակաւոր քաղաքից, անցնում է Մէշէդով, այգտեղից Թեհրան, Ղազվին, Մահանա, իսկ այստեղից Թաւրիզ, որ արդէն շատ մօտ է Արաքսի հովտին: Այս ճանապարհը թէև աւելի երկար է քան առաջինը, բայց յարմար է, հանգիստ, առանց բնական մեծ արգելքների: Այդ պատճառով էլ նա աւելի բանուկ էր, սկըսած նախասպասմական ժամանակներից:

Այս ճանապարհի տիեզերական նշանակութիւնը միայն այն հանգամանքից չէ բղխում, որ դա ամենաբանուկ հաղորդակցութիւնն էր Ծայրագոյն Արեւելքի և Արևմուտքի մէջ ազգերի շրջման, տեղափոխումների համար: Նոյն այդ ճանապարհով էր շրջանառութիւն կատարում միջազգային առևտուրը: Հերաթից միջազգային ճանապարհը ճիւղաւորւում էր և մի ճիւղը Ղանդահարի և Կելատի վրայով մըտնում էր Հնդկաստան: Այս հռչակաւոր ճանապարհը այժմ էլ դեռ չէ կորցրել իր նշանակութիւնը: Գլխաւորապէս այս

ճանապարհի սլատճառով է որ Իրանը եղել է և է այժմ էլ մարդկութեան տենչանքի առարկայ:

Եւ ահա Հերաթի այդ տիեզերական ճանապարհը արեւմտեան ուղղութեամբ գնում կանգ էր առնում Մասիսի ստորոտների մօտ: Այստեղ էլ, այս ստորոտներում, արևելեան այդ մեծ ուղին հանդիպում էր Սև ծովի ճանապարհներին: Իսկ Սև ծովը մի ջրային աւազան է, որ հաւարում է Եւրոպայի այն բոլոր ճանապարհները, որոնք կազմւում են Դանուբ, Դնեստր, Դնեպր և Դօն գետերից:

Մի ուրիշ մեծ, միջազգային ճանապարհ գալիս էր գէպի նոյն Մասիսի ստորոտները Միջերկրական ծովի փերից: Դա փիւնիկեցիների առևտրական կարաւանների ճանապարհն էր, որ ձգւում էր Փիւնիկէի Տիւրոս մայրաքաղաքից Սիրիայի անապատով, իջնում էր Եփրատի վրայ, ուր ճիւղաւորւում էր. մի ճիւղը գնում էր գէպի հարաւ, գէպի Բաբելոն, միւսը՝ գէպի հիւսիս, Արաքսի հովիտով գէպի Կաս-

պից ծովի աւազանը: Այդ գծով էր Բաբելոնը իր ապրանքները ուղարկում հիւսիս, իսկ հիւսիսի ազգերը իջնում էին Միջագետք: Այդ գծի հետ էր միանում այն մեծ ռազմական ճանապարհը, որով Եգիպտոսի բանակները, քաղաքակրթութիւնը, բարքերը գալիս հասնում էին Եփրատի հովտին:

Փիւնիկեցիների անմիջական յաջորդները համաշխարհային առևտրի ասպարէզում յոյներն էին, որոնք ճանապարհ բացին մինչև Հնդկաստան: Հնդկաստանից դուրս բերուած ապրանքները նաևերով փոխադրւում էին Իքարոս գետով, որ թափւում էր Օբսուս (այժմ Ամու-Դարիա) գետի մէջ, իսկ այս վերջինը այն ժամանակները թափւում էր Կասպից ծովը: Այս ծովից ապրանքները դուրս էին բերւում Կուր գետի վրայով, որ Հայաստանի հիւսիսային սահմանագիծն էր կազմում: Կուր գետից հինգ օր ցամաքային ճանապարհ կտրելով, առևտրական կարաւանները հասնում էին Ճորոխ գետին, ուր բեռները բարձւում էին

նաւակների վրայ, որոնք իջնում էին Սև ծով: Այդ ճանապարհը պահպանում էին յունական փոքրիկ գաղութները, որոնք տարածուած էին ճանապարհի ամբողջ երկարութեամբ: Մի ճիւղ այդ ճանապարհից գատուում էր և Դիլիջանի կիրճով գնում իջնում էր Արարատեան դաշտը, ուր այնքան ճանապարհներ էին իրար հանդիպում:

Երբ Օքսուս գետը փոխեց իր ընթացքը, ուղղուելով դէպի Արալեան լիճը, այդ ջրային ճանապարհը բնականաբար փակուեց: Եւ այնուհետև Հնդկաստանի և Պարսկաստանի ապրանքները Եւրոպան ստանում էր այն ճանապարհով, որ Հայաստանի վրայով գնում էր մինչև Սև ծով (Տրապիզոն): Դեռ Միջին Դարերում այդ հաղորդակցութիւնը յայտնի էր Եւրոպային «մետաքսի ճանապարհ» անունով:

Միջագոգային նշանակութիւն ունեցող ճանապարհները զարգանում և բազմանում էին, որքան զարգանում էր Առաջաւոր Ասիայի քաղաքական և տնտեսական կեանքը: Այսպէս, երբ

Պարսկաստանը Աքեմէնեան հարստութեան ժամանակ դարձաւ համաշխարհային մեծ պետութիւն, բացուեցին և մեծ ճանապարհներ զանազան ուղղութիւններով՝ ահագին պետութիւնը կառավարելու և նրա հեռաւոր ծայրերը կենտրոնի հետ կապելու համար: Այս ճանապարհներից մէկը, որ գլխաւորն էր և կոչուում էր «արքունի», անցնում էր Հայաստանի վրայով հարաւից հիւսիս, կտրելով Տիգրիս և Եփրատ գետերը, դէպի Փոքր Ասիայի ծովեզերքը: Նրա ճիւղաւորութիւնները հայկական լեռնաստանով ձգուում էին դէպի հիւսիս, մինչև կովկասեան լեռնաշղթան, մինչև Կասպից ծովի ափերը, սրոնք հպատակուում էին Իրանի Շահերին: Կարևոր պետական նշանակութիւն ունէին մանաւանդ կովկասեան լեռնաշղթայի երկու անցքերը — Դարեալի կիրճը և Դերբենդի նեղ ծովեզրը: Այդ ճանապարհներով էին հիւսիսային վայրերնի ազգերը խուժում Անդրկովկաս: Աւելի դիւրամատչելի էր Դերբենդի նեղ անցքը կամ դուռը: Դա ամենա-

յարմար ճանապարհն էր հիւսիսից մինչև Ադուանից դաշտը և Հայաստանի սահմանները, որոնք այդ կողմից լաւ պաշտպանուած չէին: Ուստի Գերբենդի դուռը պահպանուում էր պարսից զինուորական ոյժով:

Այս արտաքին ճանապարհներին պէտք է աւելացնել և բուն Հայաստանի ճանապարհները: Դրանց կենտրոնը, սիրտը նոյն Արարատեան դաշտն էր: Այդտեղ դեռ հայերից առաջ և մանաւանդ հայերի օրով զարգացաւ պետական կեանքը: Արմաւիրը, Արտաշատն ու Դուինը մայրաքաղաքներ էին և առևտրական մեծ կենտրոններ: Դուինը (Զ. դար Ք. յ.) ունէր հինգ գլխաւոր ճանապարհ. 1) արևմտեան, որ կարին քաղաքի վրայով տանում էր կողոնիա (այժմ Շաբին-Պարահիսար), Ամասիա, Կ. Պօլիս. 2) հարաւարևմտեան, որ գնում էր Խլաթ քաղաքը (Վանի լճի ափին), այստեղից Քղիմար, Ուռհա (Եդեսիա), Դամասկոս, որտեղից հարորդակցում էր Երուսաղէմի և Ալեքսանդրիայի հետ, 3) արևելեան,

Արցախի վրայով տանում էր Պարտաւրազաբը (Աղուանք), այդտեղից կասպից ծովի ափերը, 4) հարաւ-արեւելեան—Նախճաւան, Թաւրիզ, այստեղից միաւորւում էր այն գծի հետ, որ տանում էր Նինուէ, Մծբին, Ուռհա: Նախիջևանից մի ուրիշ գիծ տանում էր Արղաւիլ և Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերը, 5) հիւսիսային, որ Գուգարքի վրայով տանում էր Թիֆլիս, հաղորդակցում էր հիւսիսային Անդրկովկասի հետ, բայց մանաւանդ Պարտաւի հետ:

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները ցոյց են տալիս որ Հայաստանը զանազան ուղղութիւններով կտրատուած էր հաղորդակցութեան կարևոր գծերով և հանդիսանում էր մի միջավայր, ուր մշտնջենապէս տեղի ունէին միջագային շարժումներ: Նրա ճանապարհներով էին անցնում թէ նուաճող բանակները, թէ մի տեղից միւս տեղ փոխադրուող ամբողջ ցեղեր և թէ առևտրական մեծ կարաւաններ: Խորին, նախապատմական հնութեան մէջ այս

երեք շարժումները միատեսակ նշանակութիւն ունէին երկրի համար, երեքն էլ արշաւանքներ էին՝ ոյժի և զէնքի վրայ յենուած: Թէ նուաճող բանակներն էին հարստահարում երկիրը, թէ տեղափոխուող ազգերը իրանց թափառական կենցաղի բերմունքով պիտի յարձակուէին նստակեաց և աւելի քաղաքակիրթ բնիկների վրայ, զէնքով տեղ խլէին իրանց բնակութեան համար: Իսկ վաճառականութիւնը իր ամենանահին ձևի մէջ նոյն այդ թափառական ցեղերի գրադմունքն էր, կամ նրանց աջակցութեամբ առաջ էր տարւում, և զէնքի ուժով էին յաճախ խրլւում մի երկրի բերքերը՝ մի ուրիշ տեղ, ուրիշ բերքերի հետ փոխանակելու համար:

Հայաստանը, այսպիսով, մարդկային ազգի առաջին շարժումների ժամանակից մի ոտնակոխ երկիր էր: Այս մշտնջենական երևոյթը, այս, եթէ կարելի է ասել՝ ճակատագիրը այսպէս է բնորոշուած արաբացի աշխարհագիր Իբն-ալ-Ֆակիր համազանիի (ժ. դար

Ք. 1.) «Քիթար-ալ-Բուլղան» (Երկիր-
ների Գիրք) աշխատութեան մէջ.

«Ես գտայ գրքերի մէջ — ասում
է Քարը — որ Մէքքան աւերում են
հարէշները, Մեդինան՝ սովը, Բաս-
րան՝ ջրհեղեղները, Քուֆը՝ գաղթա-
կանութիւնները. Ջարաշը քանդում է
կայծակների հարուածներից և երկ-
րաշարժից, Սորասանը՝ այլ և այլ պատ-
ճառներից, Իսկ Ռէյը հարստահարում են
դելամացիները և թաթարստանցիները:
Ինչ վերաբերում է Հայաստանին և Ա-
սրպատականին, այս երկու երկիրնե-
րը կործանւում են հեծելազօրքի սըմ-
բակներից, մէկ էլ կայծակի հարուած-
ներից ու երկրաշարժից»:

Նոյն Իբն-ալ-Ֆակիհը բերում է և
հետևալ խօսակցութիւնը.

«Սիրիացի Մէքհուլն ասաց. «Այն
երկիրը, որ ամենից առաջ կաւերուի,
Հայաստանն է: Հարցրին նրանից.
«Իսկ ինչը կաւերէ նրան»: Պատաս-
խանեց. «Չիաների սմբակները»:

Արևելեան այս պատկերաւոր խօս-
քը, ինչպէս երևում է, շատ տարա-

Ի.

Ե Ր Կ Ի Ր Ը Ե Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

Համեմատական աշխարհագրութիւնը ուսումնասիրում է այն ազդեցութիւնները, որոնց տակ մի երկիր, մի ազգաբնակչութիւն կազմակերպւում է իբրև հասարակական-պատմական երեւոյթ: Այդ բնական ազդեցութիւնները երեք տեսակ են. ստորաբաշխական (կլիմայ և այլն), ֆիզիքական (երկրի կազմակերպութիւն և այլն) և բուսական ու կենդանական աշխարհի ազդեցութիւն: Մենք, որ մանրամասն ծանօթացանք այս բոլոր ազդեցութիւնների հետ, այժմ կարող ենք եզրակացութիւններ հանել, թէ

ինչ տեսակ քաղաքական և կուլտու-
րական կեանք կարող էր զարգանալ
Հայաստանի լեռնակղզում:

Մեզ արդէն ծանօթ պայմաններով
օժտուած մի երկիր նախ և առաջ պի-
տի ներկայացնէ տեղական, առանձնա-
կի շահերի հարստութիւն և ընդհանուր,
համայնական շահերի աղքատութիւն:
Երկիրը կուլտուրական շերտաւորում-
ների բազմազանութիւն է արտադրում:
Սոր հովիտների և կիրճերի մէջ բնու-
թիւնը հարուստ է, թոյլ է տալիս բարձր
աստիճանի կուլտուրա: Այդտեղ ազ-
գաբնակութիւնը նստակեաց է, ունի
համախմբուելու, ուժեղ կազմակերպու-
թիւն ստեղծելու հրամայողական կա-
րիք: Բայց այդպիսի տեղեր շատ չեն,
ոչ էլ միապաղաղ երկար տարածու-
թիւններ են կազմում, այլ կղզիացած
ցրուած են, միմեանցից հեռու, ան-
ջատուած լեռներով:

Տիրապետողը, ընդարձակը, երկ-
րին ընդհանուր գոյն տուողը լեռնա-
յին արօտների իրականութիւնն է, ուր
կարող է զարգանալ հովուական թա-

փառիկ, աստանդական կենցաղը: Իսկ հովուական կացութիւնը բոլորովին հակասում է հովիտների նստակեցութեան իդէալներին: Նա ճանաչում և պաշտում է միայն անձնական ազատութիւն, անջատ անհատական շահեր, նա արհամարհում է քաղաքական և վարչական սահմանները, որովհետև նրա հօտերին հարկաւոր են ընդարձակ տարածութիւններ և նա իր շահերով կապուած չէ մի որ և է յայտնի տեղի, յայտնի շրջանակի հետ:

Այս է պատճառը որ Հայաստանը չը կարողացաւ ընդ միշտ տեղական անջատ շահերի իրականութիւնից բարձրանալ մինչև ընդհանուր, համայնական, հաւաքական-պետական շահերի մշտական հասկացողութիւնը: Այսպիսի մի երկիր չէ կարող ուժեղ, կենտրոնացած պետութիւն, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ բռնապետութիւն ստեղծել:

Անհամաշափութիւնը երկրի զանազան մասերի ազգաբնակչութեան հոգեկան կարողութիւնների մէջ չափազանց մեծ էր որպէսզի կարելի լինէր սպա-

սել ընդհանուր, համայնական գործակցութիւն մի համազգային հարցի շուրջը: Հայ պատմագիրների տեղեկութիւններից երևում է, որ ամբողջ հասանգներ, մանաւանդ ծայրերում, երկրի կենտրոնի (Արարատ) հետ համեմատած, «վայրենի» էին, «գազանամիտ», «ճիւղաղային»: Այսպէս էին, օրինակ, Սիւնիքը, Արցախը, Ուտիքը, Սասունը: Մինչդեռ Արարատեան դաշտում կազմակերպւում էր քաղաքակիրթ, բարեկարգ մի պետութիւն, որ գիտութեան և արուեստների յարգն էլ էր ճանաչել, երկրի ազգաբնակչութեան մի մասը դեռ միսը հում էր ուտում, ինչպէս վկայում է Սորենացին:

Եւ շատ հասկանալի է որ աշխարհագրական պայմաններով նպաստաւորուող այսպիսի այլազանութիւնը, կուլտուրական աստիճանների հակադրութիւնները ստեղծէին ամբողջ երկրի համար քաղաքականապէս թոյլ կազմակերպուած մի պետութիւն, որ ենթարկւում էր ուրիշների տիրա-

սետութեան և մանաւանդ կուլտու-
րական ազդեցութեան: Պատմութեան
սկզբից Հայաստանի բնակչութիւնը
հանդէս է գալիս խիստ զաւառական
բաժանումներով և խիստ էլ ենթար-
կուած հարեան ազգերի ազդեցու-
թեան: Ստրաբոնը վկայում է որ
մեզացիների սովորութեան մեծ մա-
սը վերցրել էին հայերը: Այսպի-
սի վկայութիւններ մենք գտնում
ենք և ուրիշ օտար մատենագրութիւն-
ների մէջ: Նրանք ցոյց են տալիս որ
հայերը լեզուի, սովորութիւնների, հա-
ղուստի կողմից խիստ ենթարկում
էին այն ազգութիւններին, որոնք նը-
րանց հարեաններն էին:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Սահմաններ: Հայաստանը իր պատմական երկարատև կեանքի ընթացքում միշտ և միևնույն սահմանների մէջ չէր պարփակուած: Այդ սահմանները շարժական էին, կամ ընդարձակուում էին, կամ նեղանում, նայած թէ որքան ուժեղ էր հայ ազգային իշխանութիւնը:

Հայկական թագաւորութեան ուժեղ ժամանակներն էր ապրում յոյն հռչակաւոր աշխարհագիր Ստրաբօնը, (ծրնուած Քրիստոսից առաջ առաջին դարում), որ նկարագրել է մեր հայրենիքի սահմաններն այսպէս. — Հարաւից՝

Տաւրոս լեռները, որոնք բաժանում են Հայաստանը Միջագետքից: Արևելքից՝ Միդիան (Մարաստանը) և Ատրպատականը (այժմ Ազրբէջան): Հիւսիսից՝ Պարսխօաթրաս լեռների մի մասը, որ գտնւում է ուղիղ կասպից ծովի ափին, յետոյ Ադուանից երկիրը և Վրաստանը կովկաս մեծ լեռնաշղթայի հետ, որ պատում է այդ երկու երկիրները: Արևմուտքից՝ Տիրարանի երկիրը՝ յետոյ Պարիատրէս սարը, մինչև Փոքր Հայքը և Եփրատի հովիտը:

Նահանգներ. — Ամբողջ Հայաստանը բաժանուած էր երկու մեծ մասերի—Մեծ Հայք և Փոքր Հայք: Իւրարանշիր մասը բաժանւում էր նահանգների (կոչւում էին և աշխարհներ) և գաւառների:

Մեծ Հայքն ունէր 15 նահանգ, իսկ Փոքր Հայքը — 3:

Մ Ե Ծ Լ Ա Յ Ք

Մեծ Հայքի 15 նահանգներն էին.

- 1) Բարձր Հայք, 2) Չորրորդ Հայք,
- 3) Աղձնիք, 4) Տուրուբերան կամ Տարուբերան, 5) Մոկք, 6) Կորճէք, 7) Պարսկահայք, 8) Վասպուրական, 9) Սիւնիք, 10) Արձախ կամ Արցախ, 11) Փայտակարան, 12) Ուտիք, 13) Գուգարք, 14) Տայք և 15) Այրարատ:

1. Բ Ա Ր Ձ Ր Լ Ա Յ Ք

Ատացել է իր անունը, ինչպէս գիտենք, իր սարահարթի բարձրութեան պատճառով: Ամբողջ Հայաստանում դրա պէս բարձր տարածութիւն չը կայ: Հայոց պատմութեան մէջ կատարել է նշանաւոր դեր, մանաւանդ կրօնական

տեսակէտից: Այստեղ էին հեթանոս հայերի մի քանի մեհեանները (տաճարները), այստեղ էլ քրիստոնէութեան մուտքի պատմութիւնը նուիրական է դարձրել մի քանի վայրեր:

Այս նահանգի գաւառներն էին. 1) ԳԱՐԱՆԱՂԻ (այժմ Կամախ): Այստեղ էր գտնուում Անի ամուր բերդը, որ շինուած էր Եփրատի վրայ և քրիստոնէութիւնից առաջ մեր կռապաշտ պապերի համար մեծ նշանակութիւն ունէր: Այստեղ էր շինուած՝ գլխաւոր մեհեաններից մէկը: Արշակունի թագաւորները այստեղ էին թաղուում: Արքունի գանձն էլ պահուում էր այս ամուր տեղում: Եկաւ քրիստոնէութիւնը և ամենից առաջ հէնց այստեղ ընդհարուեց հայ կռապաշտութեան հետ: Գրիգոր Լուսաւորիչը, ինչպէս պատմում է աւանդութիւնը, Գարանաղի գաւառից և յատկապէս նրա Անի բերդից սկսեց իր քարոզութիւնը: Եւ Անին ¹⁾ առաջինն էր, որ դարձաւ քրիստոնէական կալուած:

¹⁾ Այս Անին չը պէտք է խառնել Շիրակի Անիի հետ.

Այս Դարանադի գաւառում էր գտնւում և Սեպուէ լեռը, որ կոչւում էր նաև Մանեայ այրիք: Աւանդութիւնն ասում է որ այստեղ էր ձգնւում մեր Լուսաւորիչը: Իսկ թորդան գիւղը շինուած էր, ասում են Լուսաւորչի ձեռքով. այդտեղ էլ թաղուեցին նա ինքը և նրա ժառանգները:

2) ԱՌԻԻԾ, 3) ՄՆԶՈՒՐ գաւառներ (այժմ Կերճանախ և Գուրուչայ կամ Մզուր):

4) ԵԿԵՂԵԱՅ գաւառ (այժմ Երզրնկայ): Այս գաւառն էլ շատ նշանաւոր էր նախաքրիստոնէական շրջանում: Այստեղ Երիզա կամ Երէզ աւանում գտնւում էր հայոց մեծ աստուածներից մէկի, Անահիտ աստուածուհու տաճարը և այդ պատճառով էլ ամբողջ գաւառը կոչւում էր նաև Անատաական գաւառ: Անահիտը Հայաստանի ուրիշ կողմերում էլ ունէր տաճարներ, բայց այս մէկը ամենից շատ հռչակուածն էր:

Երիզան կամ Երզնկան յայտնի է և նրանով, որ այդտեղ շատ յաճախ երկ-

բաշարժներ են պատահում: Հեթանոսական մեհեանների կողմից նշանաւոր էր և թիւ աւանը, ուր գտնւում էր նանէ աստուածուհու արձանը: Քրիստոնէական կրօնը, այստեղ էլ կռուով յաղթանակելուց յետոյ, ամբողջ եկեղեաց զաւառը յատկացրեց Լուսաւորչի տսհմին իբրև կայուած:

5) ՄԱՆԱՆԱՂԻ (այժմ Շաւշար և թէքման): Ըստ նորագոյն բացատրութիւնների պիտի նշանակէ «Մանեան», գուցէ մանների երկիր:

6) ԴԵՐՋԱՆ (միևնոյն անուանով և այժմ): Հեթանոսական մեհեաններից մէկն էլ գտնւում էր Բ ա գ ա ո ի ն ջ կամ Բ ա գ ա յ ա ո ի ն ճ գիւղում և նուիրուած էր Միհր աստուծուն:

7) ՄՊԵՐ (այժմ Իսփիր): Հին հեղինակների վկայութեամբ այս զաւառը այնքան յայտնի էր իր ոսկու հանքերով, որ Ալէքսանդր Մակեդոնացու առանձին ուշադրութիւնը գրաւեց:

8) ՇԱՂԱԳԱԻՄԲ կամ ՇԱՂԳՈՄԲ (այժմ թորթում):

9) ԿԱՐԻՆ (այժմ էրզրում, Օլա-

ջրք): Նահանգի մայրաքաղաքն է Կարին, որ Ե. դարում (Ք. յ.) վերանորոգեց բիզանդական Թէոդոս կայսրը և նրա անունով էլ կոչուեց Թէոդոսուպօլիս: Իբրև առևտրական կենտրոն և մանաւանդ իբրև առաջնակարգ բերդ՝ Կարինը միշտ կատարել է նշանաւոր դեր: Կարինի գաւառում յայտնի էր և Արծն քաղաքը, Եփրատի ափունքների մօտ, հռչակուած իր բազմամարդութեամբ և վաճառականութեամբ:

2. ՉՈՐՐՈՐԳ ԶԱՅՔ

Այս անունը գոյութիւն ստացել է 536 թուականից յետոյ (Ք. յ.): Նահանգի հին անունն էր Ծոփք, որ այդ թուականից յետոյ յատուկ մնաց միայն նրա գաւառներից մէկին: Մեր ազգի պատմութեան սկզբներում այս նահանգը չափազանց կարևոր դեր է կատարել իբրև մի տեղ, ուր կազմակերպուեց Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը:

Գաւառներ

1. **ԽՈՐՉԵԱՆՔ** (այժմ Կեղք, Առինճ):
Յայտնի էր իր ամուր գիրքով և ունէր
շատ ամրացած բերդեր ու գիւղեր:

2. **ՀԱՇՏԵԱՆՔ** (ըստ հին յոյն մա-
տենագիրների՝ Ա ս տ ի ա ն ի ն ի (այժմ
Ճապարջուր և Խուլփ): Հայ Արշակու-
նի թագաւորների ժամանակ արքունի
տան կալուած էր, և այստեղ պարտա-
ւոր էին ապրել բոլոր այն թագաւո-
րագունները, որոնք օրէնքով իրաւունք
չունէին ժառանգելու թագաւորական
զահր: Յայտնի էր այստեղ Կթ ո ի ճ
քաղաքը, որ ամուր բերդ էլ էր: Այս
գաւառում են գտնուում Տիգրիս գետի
ակունքները:

3. **ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ** (այժմ Արղանա):
Ունէր Պ ա դ ի ն անունով բերդը:

4. **ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ** (այժմ Բալու): Ու-
նէր Բ ա լ ու բերդը:

ԾՈՓՔ (այժմ Չմշկածագ, Բերդիկ,
Կապան): Այս անուան ամենահին յի-
շասակութիւնը գտնուում է Ասորես-
տանի բևեռագիր արձանագրութիւն-

ների մէջ Ս ու ս ւ ա ն ի ձևով: Յունաց
 մատենագրութեան մէջ նա յայտնի է
 Ս օ ֆ է ն ա ձևով: Բաժանուում էր եր-
 կու մասի. Մ ե ծ Ծ ո փ ք և Ծ ո փ ք
 Շ ա հ ե ա յ կամ Փ ո ք ր: Ծոփքի այս
 մասում (Շահեայ) յիշուում են Չ մ շ-
 կ ա ծ ա գ, Մ ե ծ կ ե ր ա բերդերը:
 Ծոփքի մէջ էր և Բ ն ա բ ե ղ բերդը:

6. ՀԱՆՁԻԹՔ (այժմ Խարբերդ):
 Ասորեստանի արձանագրութիւնների
 մէջ կոչուում է Ի ն գ ի, Ի ն գ ի թ, յու-
 նական մատենագրութեան մէջ՝ Անգի-
 տինի. Այստեղ է գտնուում Եփրատի
 այն մեծ հովիտը, որ հռչակուած է իր
 բարեբերութեամբ և որ կոչուում էր
 Ա լ ե լ ու ա յ դաշտ (այժմ Խարբերդի
 դաշտ): Այդտեղ հին ժամանակներում
 յայտնի էին Ա ն ձ ի տ բերդը, Ա շ-
 մ ու շ ա տ կամ Շ ա մ ո շ ա տ Արա-
 ծանի գետի վրայ: Այժմ էլ գոյութիւն
 ունի Խ ա բ բ ե ր դ ր:

7. ԳՈՐԷՔ (այժմ Կորէք):

8. ԴԷԳԻՔ (այժմ Ակղ, Հենի): Են-
 թագրուում է որ այս գաւառն էր, որ
 հնում կոչուում էր Ա ն գ ե ղ տուն:

3. Ա Ղ Ձ Ն Ի Ք

Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան ծայրագաւառը: Օտար մատենագրութեան մէջ Արզանին Նահանգի քաղաքական կարեւորութեան աստիճանացոյցը այն է, որ այդտեղ էր հաստատուած Հայաստանի սահմանները պահպանող շորս քղեաշխն երկրի մէկը: Ազնեաց բղեաշխութիւնը իր սահմանների մէջ աճում էր նաև Միջագետքի մի մասը՝ Մծբին քաղաքով (Արուստան), ինչպէս նաև հայկական հարաւային նահանգները մինչև Ուրմիայի լճի սահմանները: Այդ բղեաշխութեան կոչումն էր պաշտպանել հայկական թագաւորութիւնը հարաւի (Միջագետք և Սիրիա) կողմերից: Բայց նահանգն ունէր խառն ազգաբնակչութիւն, որ սերտ կապերով շէր կապուած Հայաստանի հետ, ուստի յաճախ տպատամբւում էր կամ խլում էր հարեան մեծ պետութիւնների ձեռքով: Նահանգի մի մասը դաշտային է, միւսը՝ լեռնային: Լեռներում հարուստ են երկաթէ

հանքերը, ինչպէս նաև կապարը: Կայ
և նաւթ:

Պաւաններ.

1) ԱՐՁՆ կամ ԱՐՁՆ (այժմ Խար-
զան): Ստացել է իր անունը Արձն
քաղաքից:

2) ՆՓՐԿԵՐՏ (այժմ Մուֆարդին):
Այստեղ յայտնի էր Մ ա ր տ ի ր ո-
ւ ա ց ք ա ղ ա ք ը (Մարտիրոսաօլիս), որ
յետոյ կոչուեց Մուֆարդին:

3) ՔԵՂ կամ ՔԱՂ (այժմ Խղու):

4) ԿԵԹԻԿ: Ենթադրուում է, որ այս
գաւառին էր պատկանում Տիգրանա-
կերտ նշանաւոր քաղաքը, որ շինեց
Տիգրան թագաւորը:

5) ՏԱՏԻԿ (այժմ էլ նոյն անունով
աւան և գետ):

6) ԱՂՆՈՒԱՅ ՁՈՐ (այժմ կամ
Գիւղէլ-տէրէ կամ Սուսան):

7) ԽԵՐԶԵԹՔ կամ ԵՐԽԵԹՔ (այժմ
Սղերդ):

8) ԳՁԵՂ (այժմ Խիզան):

9) ՍԱԼՆՈՅ ՁՈՐ կամ ՍԱԼԱՁՈՐ
(այժմ Բաղէշ):

10) ՍԱՆԱՍՈՒՆ կամ ՍԱՍՈՒՆ, ՍԱ-

ՍՈՒՆՔ (այժմ Սասուն): Լեոնազաւառ
Տաւրոս լեոների Սիմ կոչուած մա-
սում: Աղձնիք նահանգին պատկանում
էր այդ լեոների հարաւային մասը
միայն, որ և կոչւում էր Սասուն.
միւս, հիւսիսային մասը, որ կոչւում
էր Խութ, Տուրուբերան նահանգին էր
պատկանում:

Արշակունեաց թագաւորութեան ժա-
մանակ Աղձնեաց բղեաշխութեան էին
վերաբերւում և մի քանի գաւառներ
և կամ երկիրներ, որոնք յետոյ խլուե-
ցին հայերից: Դրանք էին. ա) Ն ո շ ի ր ա-
կ ա ն կամ Ն ո Ր Շ ի ր ա կ ա ն, բ) Ն ի-
խ ո Ր ա կ ա ն, գ) Մ ա հ կ ե Ր տ ա ն,
դ) Դ ա ս ա ն, ե) Ծ ա լ դ է ք, զ) Ա գ-
ն ա ր գ ի լ ն և է) Ռ է ի մ ե ն ա:
Այս երկրների դիրքը տարածուած էր
այժմեան Աղբակի, Ուրմիայի լճի և
Մուսուլի մէջ տեղերը:

4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ԿԱՄ ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ

Հին գրաւոր յիշատակարանների
մէջ այս նահանգը անուանուած է

«Կողմ Տարաւնոյ»: Տուրուբերանը Հայաստանի կենտրոնական նահանգների մէջ կարևորագոյն նշանակութիւն ունեցած և դեր կատարած երկիրներից մէկն է: Այս հանգամանքը հասկանալի կը լինի, եթէ շը մոռանաք, որ այստեղ է գտնուում Հայաստանի երրորդ մեծ և բարեբեր հովիտը — Մուշի դաշտը՝ Արածանիի վրայ:

Գաւառներ.

1) ԽՈՅԹ (այժմ Խուլթ), որ, ինչպէս տեսանք, Սիմ լեռան հիւսիսային կողմն էր, սահմանակից Աղձնիքին:

2) ԱՍՊԱԿՈՒՆԻՔ (այժմ Խուլփի մօտերը):

3) ՏԱՐՈՒՆ կամ ՏԱՐՕՆ (այժմ Մուշ): Հռչակուած իր կլիմայական գեղեցիկ յատկութիւններով և իր կրօնական ու քաղաքական դերով, որ կատարել է հայոց պատմութեան մէջ:

Մեր հին գրաւոր յիշատակարաններից մէկը (Զենոբ Գլակ) այսպէս է նկարագրում Տարօնի բարեբերութիւնը.

«Այս երկիրը, այս վայրերը լաւ են և ջրառատ, դաշտաձև, օդն անուշ

և լեռների շուրջը շատ ամրոցներ կան: Երկիրը խոտառատ է և մեղրաբուլիս, և ինչպէս մանանան երկնքից իջնում էր հրէաների մօտ, այնպէս էլ այստեղ, մեր երկրում, անտառների վրայ իջնում է մեղրից էլ աւելի քաղցր մի բան, որ կոչւում է գազապէն... Այս երկիրը լի է ամենայն բարութեամբ, աջողակ է և առողջ»:

Երկնքից իջնող մանանային մանութիւնն ունեցող այդ գազապէն այժմ էլ յայտնի է Հայաստանի այդ կողմերում գազալին անուկով: Դա մի տեսակ արծաթագոյն, շատ քաղցրահամ հիւթ է, որ նուան հատիկների ձևով նստում է մացառների, տերեւների, փրշերի, մատուտակների վրայ. գիւղական երեխաներն ու հարսները հաւաքում են, շինում են բլիթներ, որոնք տներում գործ են ածւում իբրև քաղցրաւէնիք:

Հին ժամանակներից այս գաւառում երկու տեսակ հողատիրութիւն կար: Նրա մի մասը պատկանում էր քրմական գասակարգին, միւսը՝ Սլկունի

նախարարական տոհմին: Այս տոհմին շորրորդ դարում իբրև սեփականատէր յաջորդեց Մամիկոնեան նախարարական ցեղը, իսկ քրմական կալուածատիրութիւնն անցաւ քրիստոնեայ եկեղեցականութեան:

Հեթանոսական ամենախոշոր կենտրոնն էր հռչակաւոր Ա շ ա ի շ ա տ կամ Յ ա շ ա ի շ ա տ գիւղը Ք ա ր ք է լերան ստորոտում, Արածանիի վրայ: Երեք մեծ և շատ հարուստ մեհեաններ կային այդ գիւղում. 1) Վ ա հ է վ ա հ ե ա ն, նուիրուած Վահագնի պաշտամունքին, 2) Ո ս կ ե մ ա յ ր, Ո ս կ ի ա ծ ի ն, Ո ս կ ի ա հ ա տ Անահիտի մեհեանը, ուր գտնուում էր այդ աստուածուհու ոսկէձոյլ արձանը, և 3) Ա ս աղիկ աստուածուհու մեհեանը, որ կոչուում էր նաև Ս ե ն ե ա կ Վ ա հ ա գ ն ի: Քրիստոնէութիւնը այստեղ մեծ ընդհարում ունեցաւ հեթանոսութեան հետ: Եւ յաղթելուց յետոյ, նա այս նուիրական վայրը դարձրեց քրիստոնէական սրբավայր: Կործանուած մեհեանների տեղը կառուցուած եկե-

ղեցին առաջինն էր Հայաստանում իբրև մայր եկեղեցի: Յիշատակում է Հ ա ց ե ա ց դ ր ա խ ա փոքրիկ անտառը, որ գտնւում էր Վահէվահեան մեհեանի գրաւած բարձրաւանդակի ստորոտում և բաղկացած էր հացի ծառերից:

Հեթանոսական նշանաւոր վայր էր և Ի ն ն ա կ ն ե ա ն կոչուած տեղը Քարքէ լեւան վրայ, ուր գտնւում էին Գիսանէ և Դեմետր աստուածների բազինները: Դրանց տեղ կառուցուեց ս. կարապետի վանքը, որ հռչակուած բրիտանոնէական սրբավայր է մինչև այժմ: Կոչւում է նաև Ի ն ն ա կ ն ե ա ն վ ա ն ք, Գ լ ա կ ա յ վ ա ն ք: Նա գրաւում է Տարօնի ամենագեղեցիկ վայրերից մէկը:

Տարօնի հին ազգաբնակութեան խտութեան վկաներն են նրա բազմաթիւ քաղաքները, բերդերը, աւանները և գիւղերը: Քաղաքներից յայտնի են՝ Չ ի լ ն կ ե ր տ, Օ ձ կ ա մ Ա լ ձ, Վ ի շ ա պ կ ա մ Տ ի ր ա կ ա տ ա ր, Մ ր ծ ու ր, Մ ու շ (սկզբում աւան): Բեր-

դերի մէջ հռչակուած էին Ողակա
անառիկ բերդը Արածանիի վրայ, Ե-
ղանց բերդ կամ Եղնուտ, Այ-
ծեաց բերդ, Աստղաբերդ և
ամրոցներ՝ Գարհար, Մեծամօր,
Աստղօնք: Բազմաթիւ պատմական
աւանների և գիւղերի մէջ յիշատակու-
թեան արժանի են Հացեկաց գիւղ,
ուր ծնուել է Մեսրոպ Մաշտոցը և Խոր-
նի գիւղ, որ համարոււմ է Մովսէս
Խորենացու ծննդավայր:

4) ԱՇՄՈՒՆԻՔ կամ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ
(այժմ Խուլփ և Վարդոյ): Ստացել է
իր անունը Աշմունի ցեղից: Այստեղ
էլ կար Երիզայ անունով քաղաք:

5) ՄԱՐԴԱՂԻ: Գտնուում էր Բիւ-
րակնեան (Բինգեօլ) լեռների հիւսիսա-
յին կողմում և սահմանակից էր Կա-
րինին: Ստացել էր իր անունը Մարդ
ցեղից, որ Ատրպատականից գաղթել
էր Հայաստան: Այդ ցեղի մի մասն էլ
բնակուեց Վասպուրական նահանգում,
ուր նրա երկիրը կոչուեց Մարդա-
ստան:

6) ԴԱՄՆԱԻՈՐԹ (այժմ Գարա-
Եազը):

7) ՏՈՒԱՐԱԾԱՏԱՓ (այժմ Գէօք-
սու):

8) ԴԱԼԱԻ (այժմ Թորլու):

9) ՀԱՐԹ (այժմ Խամուր և Խնուս):
Այս գաւառի անուան հետ հայերը կա-
պել են իրանց առասպելները իրանց
ազգի նախահայր Հայկի մասին: Իբր
թէ Հայկը այդտեղ բնակուեց և գա-
ւառը անուանեց Հարթ, այսինքն հայ-
րենի ժառանգութիւն: Եւ իբր թէ այդ-
տեղ գտնուող Հայկաշէն գիւղն էլ նոյն
Հայկն էր շինել: Այստեղ էր Մ ա-
ն ա գ կ եր տ կամ Մ ա ն ծ կ եր տ նը-
շանաւոր քաղաքը (այժմ Մելազկերտ),
որ կարևոր բերդ էլ էր:

10) ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻԹ (այժմ Բու-
լանք): Ստացել է իր անունը Վա-
րաժն տոհմից:

11) ԲԶՆՈՒՆԻԹ (այժմ Խլաթ, Արծ-
կէ): Վանի ծովակի հիւսիս-արևմտեան
կողմում: Այս գաւառի անունով էլ
Վանի լիճը կոչուում էր Բզնունեաց
ծով: Բզնունի—հին նախարարական

տոհմի անունն է: — Այստեղ նշանաւոր էին *Խ լ ա թ* և *Ա ը ծ կ է* քաղաքները:

12) *ՆՐԵԻԱՐՔ* (այժմ Գիւղէլ-Դեբէ):

13) *ԱՂԻՈՎԻՏ* (այժմ Արճէշ) վանի լճի հիւսիսային կողմը: Այս գաւառն էլ յատկացրած էր Արշակունի թագաւորների որդիներին իբրև բընակութեան տեղ: Արճէշ քաղաքը այժմ ծածկուած է վանի լճի ջրերի տակ: Յայտնի էր այստեղ և *Զ ա ր ի շ ա տ* քաղաքը: Միջնադարեան վանքերից յայտնի է *Մ ե ծ ո բ ա յ* վանքը:

14) *ԱՊԱՀՈՒՆԻՔ*: Տարածւում էր Սիփան սարից դէպի հիւսիս և ստացել էր իր անունը Ապահունի տոհմից: Այս գաւառում էր *Թ ո ն դ ր ա կ* գիւղը:

15) *ԿՈՐ* կամ *ԿՈՐԻ*: (այժմ Բուլանքի մօտերը):

16) *ԽՈՌԻՍՈՐԻՆԻՔ*: Ենթադրւում է որ գտնւում էր Բզնունեաց երկրի և Կոր գաւառի մէջ, նազաւք լճի շրջականերում: Ստացել է իր անունը *Խոռխոռունի* տոհմից:

5. Մ Ո կ Ք

Հայաստանի ծայրագաւառը հարաւում, Աղձնիք նահանգի արեւելակողմը: Տաւրոս լեռները այստեղ էլ են տարածւում: Դա մի լեռնոտ և ամբողջ թիւններով հարուստ երկիր է: Սակայն մութ է ֆնում այս նահանգի անուան ծագումը և նրա մասին առհասարակ շատ քիչ տեղեկութիւններ են փնայել:

Գաւառներ

1) ԻՇԱՅՐ | Մօտաւորապէս

2) ԻՇԱՅՐ ՄԻԻՍ | այժման Ջըրըզան, Սպարկերտ, Կարկառ:

3) ԻՇՈՅ ԳԱԻԱՌ

4) ԱՌՈՒԵՆԻՅ ՉՈՐ

5) ՄԻՋԱ

6) ՄՈԿՔ ԱՌԱՆՉՆԱԿՔ (այժմ

Մոկս):

7) ԱՐՔԱՅԻՅ ԳԱԻԱՌ | Մոկաց և

8) ԱՐԳԱՍՏՈՎԻՏ | Շատախի մէջտեղերը:

9) ՋԵՐՄԱՉՈՐ (այժմ Շատախ):

Մոկաց նահանգի միջնագարեան

վանքերից հուշակուած է Ապարա-
նից վանքը:

6. Կ Ո Ր Ն Է Ք

Այս աշխարհագրական անունը իբ-
րև մի ամբողջ նահանգի յորջորջում
շատ հին չէ: Այսպէս, Գ. դարում մենք
չենք տեսնում այդպիսի մի նահանգ:
Եւ յետոյ էլ շատ յաճախ էր որ Կոր-
ճէք անունը հոմանիշ էր համարւում
Կորդուք անուան, թէև սա այդ նա-
հանգի մէջ գտնուող մի գաւառի ա-
նունն էր: Լեոնտա երկիր է, այդտեղ
տարածւում են Կորդուաց լեոները,
որոնք հարուստ են բնական ամբու-
թիւններով: Հին արևմտեան գրողնե-
րին նա յայտնի էր Կ ո Ր ա ու է ն ա
անունով: Այդ գրողներն էլ գովում
են երկրի արգաւանդութիւնը:

Գաւառներ

1) ԿՈՐԳՈՒԹ, Կորդուաց բարձր
լեոները զժուարամատչելի են դար-
ձնում այդ երկիրը, որի ներքին հա-
ղորդակցութիւններն էլ շատ զժուար

են: Աւանդութիւն կար որ Նոյի տա-
 պանը Կորդուաց լեռներում է կանգ
 առել: Կուրդութ — հայկական անուն չէ:
 Այստեղ ապրող ժողովուրդը, ինչպէս
 հաւանական են համարում, պէտք է
 լինի այն, որ յայտնի էր արեւմտեան
 հին հեղինակներին Կուրդուխ անու-
 նով: Դա մի քաջ, պատերազմասէր ժո-
 ղովուրդ էր: Ունէր իր թագաւորու-
 թիւնը, որ նուաճուեց Տիգրան Մեծի
 ձեռքով: Այնուհետեւ Կորդուաց եր-
 կիրը փոփոխակի անցնում էր հռոմա-
 յեցիներին, հայերին, ապա և պար-
 սիկներին: Հին մատենագիրների կոր-
 դաւիւնները այժմեան քրդերն են: Եւ
 որովհետեւ այդ մատենագիրները ասել
 են և այն, որ կորդաւիւնները Մարաց
 ազգից են, ուստի մեր հին և միջին
 մատենագրութեան մէջ քրդերը յա-
 ճախ հանդիպում են Մար անուան
 տակ:

Դաջ և պատերազմասէր ժողովրդ-
 դով բնակեցրած երկիրը, բնականա-
 բար, առաջնակարգ նշանակութիւն պի-
 տի ունենար Հայաստանի համար, որ-

քան որ նրա մի մասն էր կազմում։
 Եւ իրաւ, Կորդուաց նախարարը հա-
 յոց արքունիքում առաջին տեղերից
 մէկն էր գրաւում և նրա կառավարու-
 թեան յանձնւում էին նոյն իսկ հարե-
 ւան Մոկս և Աղձնիք նահանգները։

2) ԿՈՐԴԻՔ ՎԵՐԻՆ

3) ԿՈՐԴԻՔ ՄԻՋԻՆ } (Այժմ Բոհտան)

4) ԿՈՐԴԻՔ ՆԵՐՔԻՆ

Այս երեք դաւառները աւելի հին
 ժամանակներում կոչւում էին ՏՄՈ-
 ՐԻՔ, որ հռչակուած իր անառիկ գիր-
 քերով։

5) ԱՅՍՈՒԱՆՔ

6) ԱՅԳԱՌՔ։

7) ՄՈԹՈՂԱՆՔ։

8) ՈՐՍԻՐԱՆՔ։ Վերին Զաբ գետի
 վրայ։

9) ԿԱՐԱՊՈՒՆԻՔ։

10) ՃԱՀՈՒԿ։ Հարուստ բերդերով
 և ամրոցներով (Զլմար, Սրինդ, Ճա-
 հուկ)։

11) ՓՈՔՐ ԱՂԲԱԿ (այժմ Ադ-Բադ,
 Ճուլամերկ)։

7. Պ Ա Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Կորճէքի արևելակողմը: Գարձեալ ծայրագաւառ Հայաստանի հարաւ-արևելքում սահմանակից պարսկական Ատրպատականին: Կազմուել է այն երկրներից, որոնք զանազան ժամանակ խլուեցին Ատրպատականից: Նահանգի մեծ մասը գտնւում էր Ուրմիայի լճի հիւսիս-արևմտեան, հիւսիսային և հիւսիս-արևելեան կողմերում: Գաւառներ.

1) ԱՅԼԻ կամ ԿՈՒՌԻՃԱՆ:

2) ՄԱՐԻ:

3) ԹՐԱԲԻ:

4) ԱՐԻՍԻ կամ ԱՅԱԻԵՐՍ:

5) ԸՌՆԱ:

6) ՏԱՄԲԵՐ:

7) ԶԱՐԵՀԱԻԱՆ:

8) ԶԱՐԱԻԱՆԴ կամ ԶԱՐԵԻԱՆԴ:

(Սալմաստի մօտերը):

9) ՀԵՐ կամ ԽԷՐ (այժմ Խոյ):

Մեր հին մատենագրութեան մէջ յաճախակի յիշատակւում են այս վերջին երկու գաւառները, որոնք կարե-

ւոր դեր են կատարել Պարսկաստանի
հետ ունեցած յարաբերութիւնների
մէջ, իբրև սահմանագլուխը պաշտպա-
նող գաւառներ: Ը. և Ժ. դարերում
Զարևանդն ու Հերը արդէն կրում
էին Ռստակ անունը: Հեր գաւառում
պատմական անուն ունէր Նըւարսակ
գիւղը:

8. Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ի Բ Ա Կ Ա Ն

Հայաստանի կարևոր կենտրոնական
նահանգներից ամենամեծը իր տարա-
ծութեամբ: Նա ձգւում էր հարաւից
դէպի հիւսիս, Վոնի լճի արևելեան
կողմերով մինչև Արաքսի հովիտը:

Վասպուրական անունը մեր հին
գրականութեան մէջ երևան է գալիս Զ.
դարից յետոյ միայն: Առաջին յիշատա-
կութիւնը նոյն իսկ «նահանգ» մտքով
չէ, այլ գնդի անուն է — «Վասպու-
րական գունդ»: Այս անունը հայկա-
կան չէ և վերցրած է պահլաւերէնից:
«Վասպուրական» էին կոչւում Սա-
սանեան թագաւորների ժամանակ

Պարսկաստանի եօթը ամենաբարձր ազ-
նուական տոհմերի անդամները: Յե-
նուելով այս հանգամանքի վրայ, կար-
ծում են թէ «Վասպուրական» (պարս-
կերէն Վասպուրհական) պիտի նշանա-
կէր «ազնուականների երկիր» կամ «ազ-
նուականների գնդի երկիր»: Սկզբում
«Վասպուրականը» զօրաբանակի անուն
էր, որ յետոյ դարձաւ նահանգի ա-
նուն: Այս անունով ճանաչւում էր
Հայաստանի այն մասը, որ մնաց Պարս-
կաստանին այն բաժանումից յետոյ,
որ 591-ին տեղի ունեցաւ Պարսկաս-
տանի և Բիւզանդիայի մէջ:

Վասպուրական նահանգը կոչւում էր
և Երկիր Արծրունեաց, որով-
հետև այդտեղ տիրող գլխաւոր նախա-
րարական տոհմը Արծրունիներն էին,
որոնք յետոյ նոյն իսկ թագաւորու-
թիւն էլ հաստատեցին: Նահանգի մի
մասը, որ Արծրունիների հին, բուն կա-
լուածն էր, կրում էր Սեպհական
անունը, որ նոյն հին «վասպուրհական»
բառի նոր ձևն է:

Պաւատները.

1) ՌՇՏՈՒՆԻՔ (այժմ Ոստան, Պաւատ): Վանի լճի հարաւ-արևելեան ափին: Յայտնի է իր հարուստ բնութեամբ: Անունը նախարարական տոհմի անուն էր (Ռշտունիք): Այս գաւառի մէջ է հին Ըն ձ ա ք ե ա ը ս սարը, որ այժմ կոչւում է կապուտակոյ: Երկրի բերդն էր Ոստանը Վանի լճի վրայ: Նրան ամրացրեց և շինութիւններով զարդարեց Պագիկ Արծրունի թագաւորը ժ. դարում: Այս գաւառին էին վերաբերում և Ա. դ թ ա մ ա ը կամ Ա. խ թ ա մ ա ը և Ա. ը տ ի (այժմ Ա. ո տ է ը) կղզիները: Աղթամարը հին ժամանակներից բերդ էր, իսկ ժ. դարից հրոշակուեց նոյն Պագիկի շինած հոյակապ եկեղեցիով: Կար այստեղ և Մանսկերտ բերդը, որ կոչւում էր և Ք ա ը ն Մ ա ն ս կ ե ը տ:

Ռշտունիքում է գտնւում Նարեկ անունով հռչակաւոր վանքը, որ մեծ նշանակութիւն ունի մեր միջնադար-

րեան գրականութեան պատմութեան համար:

2) ՏՈՍԲ (այժմ Վան): Տոսբ անունը մէկն է այն աշխարհագրական բազմաթիւ անուններէց, որ հայերը ժառանգել են Հայաստանի նախկին տէրերէց, այն ազգից, որին այժմ ընդունուած է անուանել ուրարտացիներ, խալդեր կամ նախահայեր: Ուրարտական սեպածե արձանագրութիւններէ մէջ «Տոսբը» երևան է գալիս «Տուշպա» ձևով: Դա մեր Վան քաղաքն է, Ուրարտական թագաւորութեան հռչակաւոր մայրաքաղաքը, որի անունը հայերէ մէջ արդէն գաւառի անուն է դարձել: Այստեղ, Վանի լըճի արևելեան ափերում, տեղի են ունեցել պատմական մեծամեծ դէպքեր, ստեղծուել է մի մեծ և ուժեղ պետութիւն, որի հիւսիսային սահմանները հասնում էին Սևանի լճին: Վանը մեծ դեր է կատարել և հայոց պատմութեան մէջ: Դա խոշոր կենտրոններէց մէկն էր, ուր առանձին թագաւորութիւն էլ հիմնուեց:

Գաւառում պատմական տեղերից
յիշատակելի է Արտամէտ գիւղը,
հռչակուած իր կլիմայական բարեմաս-
նութիւններով. այդ պատճառով էլ Ար-
տաշէս թագաւորը այնտեղ կառուցեց
ապարանքներ և այլ գեղեցիկ շինու-
թիւններ:

Քրիստոնէութեան պատմութեան
մէջ հռչակուած է Վարագ սարը իր
վանքով:

3) ԲՈՒՌՆԻՆԻՔ (այժմ Համոկ):

4) ԱՐՃԻՇԱԿՈՎԻՏ: Վանից հիւսիս,
Արճակ լճի և Մարմէտ գետի շրջանում:

5) ԱՂՈՎԻՏ (այժմ Բաղնոց):

6) ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ:

7) ԱՌԲԵՐԱՆԻ (այժմ Բերկըրի):
Բերկըրի բերդ և քաղաք: Այստեղ են
լիմ և Կսուց կղզիները և Վանի ծո-
վակի ձկնորսարանը, որ հռչակուած է
իր «տառեխ» ձկնով:

8) ԳԱՌՆԻ կամ ԴԱՌՆԻ (այժմեան
Բայազէտի հարաւակողմը):

9) ԲՈՒԺՈՒՆԻՔ (այժմ Նօրդուզի
շրջան): Բոհոտանսու կամ արևելեան
Տիգրիս գետի վերին մասերում:

10) ԱՌՆՈՅՈՏՆ: Սահմանակից նախընթաց գաւառին:

11) ԱՆՁԵԻԱՅԻՔ կամ ԱՆՁԱԻԱՅԻՔ (այժմ նօրդուզի շրջան, երբեմն կոչւում էր և Քարգան): Յեղի անունն է: Լեռնային ամուր տեղ: Ունէր կանգուար քաղաքը, որ և բերդ (այժմ կանգոյ): Այս քաղաքի մօտ գտնւում էր Դարբնաց քար կամ Աղուաւաքար տեղը, ուր Անահիտ աստուածուհու տաճարն էր, որի քուրմերը կոչւում էին դարբին, որովհետև նրանք կուսանարութեամբ ահագին աղմուկ էին հանում և առհասարակ լերան պաշտամունքն էին վառ պահում բնակիչներին մէջ զանազան արհաւիրից տեսարաններով: Քրիստոնէութիւնը այդտեղ էլ մարտ մղեց և յաղթելուց յետոյ վանք կառուցեց, որ կոչուեց Հոգեաց վանք:

12) ՏՐՊԱՏՈՒՆԻՔ, ստացել է իր անունը Տրպատունի սոհմից (այժմեան Խօշապի մօտերքը):

13) ԵՐՈՒԱՆԹՈՒՆԻՔ կամ ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՔ: Խօշապ գետի վերին մասե-

բում: Խօշապի հովիտը կոչւում էր
Հ ա յ ո ց Ջ ո ր:

14) ՄԱՐԳԱՍՏԱՆ: Մարդ ցեղի անունից է ստացել իր անունը: Մարդերը Հայաստանում ուժեղ նախարարութիւն կազմեցին: Գտնւում էր նախընթաց գաւառի հիւսիսակողմում, ըսկըսած Արճակ լճից:

15) ԱՐՏԱԶ: Մասիս լեռան հարաւարեւելեան կողմը (այժմ Մակու): Գաւառի աւելի հին անունն է Շ ա ւ ա ր շ ա ն կամ Շ ա ւ ա ր շ ա կ ա ն: Հըռչակուած է Ե. դարի կրօնական պատերազմների ժամանակ: Այստեղ են Աւարայր դաշտը, Տ դ մ ու տ գ ե տը (այժմ Ակշայ): Եղին դ գիւղը (այժմ Երիստ), ուր Վահան Մամիկոնեանը բանակցութիւն էր վարում պարսից Նիխօր սպարապետի հետ:

16) ԱԿէ: Կար ակէացի տոհմ:

17) ԱՂԲԱԿ ՄԵԾ: Ակէ գաւառից դէպի հիւսիս (այժմ Բաշկալէ): Արծրունեաց նախարարական տոհմի բնագաւառը: Այստեղ էր Արծրունիների Ա դ ա մ ա կ ե ր տ կամ Հ ա դ ա մ ա

կ ե ր տ նշանաւոր բերդը (կարծում են
այժմեան Բաշկալայ բերդը):

18) ԱՆՁԱԽԱՁՈՐ կամ ԱՆՁԱԽԻ-
ՁՈՐ (այժմ Կոթուր): Սահմանակից
Պարսկահայքի Հեթ գաւառին, կոչւում
էր և Ձ ո ր Ը ն ձ ա հ ի ց, Ձ ո ր Ա ն-
ձ ա խ ա յ: Այստեղ է Կ ո տ ո ր բերդը
(այժմ Կոթուր):

19) ԹՈՌՆԱԻԱՆ: Անձախաձորից դէ-
պի արևելք: Ն կ ա ն ամրոց (այժմ Նա-
գան): Ս կ ա ն բերդ (այժմ Սէյվան-
կալա):

20) ՃՈՒԱՇՈՒՏ: Կ ար մ ի ր գ ե-
տ ի վրայ, որ թափւում է Արաքսի
մէջ: Արժրուհի թագաւորների ձմերո-
ցը և զբօսատեղին: Գ ե տ ս աւանը,
Արաքսի վրայ, արքայական որսատեղի
էր. այդտեղ, Արաքսի շամբերում,
առատ էին երէները, վայրի խոզերը,
կալին նոյն իսկ և առիւծներ: Մ ա ո ա-
կ ա ն՝ Կարմիր գետի վրայ, Արժրու-
հի թագաւորների մի ուրիշ ձմերոցը:
Շ ա մ ի ր ա մ բերդ: Կարծում են որ
Ճուաշուտ այժմեան Աք-չայ գետակի

վրայ էր, որ թափուում է Արաքսի մէջ
Զուղայի առջև:

21) ԿՐՃՈՒՆԻՔ:

22) ՄԵԾՆՈՒՆԻՔ:

23) ՊԱՂՈՒՆԻՔ: Այս անունով նա-
խարարական տոհմ կար:

24) ԳՈՒԿԱՆ կամ ԳՈԿԱՆ:

25) ԱՂՈՒԱՆԴՈՒՍ կամ ԱՂԱՆԴՈՒՍ:

26) ՊԱՏՍՊԱՐՈՒՆԻՔ:

27) ԱՐՏԱՇԷԶԵԱՆ կամ ԱՐՏԱՇԻՍԱՆ

28) ԱՐՏԱՒԱՆԵԱՆ:

29) ԲԱՔԱՆ:

30) ԳԱԲԻԹԵԱՆ:

31) ԳԱԶՐԻԿԱՆ:

32) ՏԱՆԿՐԻԱՅՆ:

33) ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ:

Այս 13 գաւառները (21 — 33), ըստ
երևոյթին, փոքրիկ շրջաններ էին և
նրանց տեղերն էլ անյայտ են:

34) ԳՈՂԹՆ կամ ԳՈՂԹԱՆ, գրւում
էր և ԳՈՂԹՆԱՍՏԱՆ: Սրանիք նահան-
գին սահմանակից (այժմ Ագուլիս
և շրջակաները): Յայտնի էր իբ-
րև գինեւէտ գաւառ, իսկ բնակիչնե-
րը՝ իբր երգասէր: Քրիստոնէութիւնը

առաջին անգամ այստեղ նուաճումներ
արաւ: Յիշուում է նրա մէջ Սալա-
րին քաղաքը: Պատմական վայրեր են.
Ա գ ու լ ի ս աւան, Որթ վատ կամ
Որդ վատ գիւղ (այժմ Օրդուբատ),
Վանան գ գիւղ և Ջ ու ղ ա յ գիւղա-
քաղաք, ինչպէս և միջին դարերում
իր վաճառականութեամբ:

37) ՆԱԽՃԱԻԱՆ: Այս անունով և
քաղաք, այժմ Նախիջևան:—Ըստ հին
ստուգարանութեան իբր թէ պիտի նը-
շանակէ «առաջին իջևան» և այս բա-
ցատրութիւնը այն պատճառով, որ հին
առասպել կայ թէ նոյր տապանից
դուրս գալուց յետոյ այստեղ ապրեց
և նոյն իսկ մեռաւ: Այս դաւառը է
թէ Ը դարում անցաւ Սիւնիք նահան-
գին և այդ պատճառով էլ ժ դարում
դարձաւ ներքին արհաւիրալից խռովու-
թիւնների առարկայ: Նախճաւան գա-
ւառի մէջ յայտնի է Հ ա յ իւ ն ե ա յ
դ ա շ ա ը:

38) ՄԱՐԱՆԴ (այժմ էլ նոյն ա-
նունը, Թաւրիզի հիւսիս-արեւմտեան
կողմում): Հին ստուգարանութիւնը

ասում էր թէ Մարանդ նշանակում է «մայր անդ», որովհետև, իբր թէ, այդ տեղ է թաղուած նոյի կիներ՝ նոյեմ-գար:

9. Ս Ի Ի Ն Ի Ք

Վասպուրականի հիւսիսակողմում: Հայաստանի կարևոր նահանգներից մէկը: Նրա անունը նախահայկական ծագում ունի: Ուրարտական սեպածև արձանագրութիւններից մէկի մէջ, որ գտնուում է այդ նահանգի հին սահմանների մէջ, կարգացում է Ս ու Ի ն Ի ա, որ, գիտնականների կարծիքով, համապատասխանում է «Սիւնիք» անունին: — Հայկական գրաւոր յիշատակարաններից երևում է, որ Սիւնիքում տիրող նախարարական տոհմը կոչւում էր Սիսական: Այդ անունով էլ պարսիկները ամբողջ նահանգը կոչում էին Ս Ի ս ա կ ա ն, իսկ արաբացիները՝ Ս Ի ս ա ջ ա ն, Գլխաւորապէս լեռնային երկիր է, հարուստ բնական ամբու թիւններով:

Գաւառներ.

1) ԵՐՆՋԱԿ (այժմ Ալբընջա): Ռուսէր Երնջակ անուանով բերդ, հըսչակուած իր անառիկ դիրքով:

2) ՃԱՀՈՒԿ (այժմ Ջահուկ): Այստեղ Շահապուլնից բերդ:

3) ՎԱՅՈՅ ՉՈՐ (այժմ Դարալագեազ): Պատմական անուն ունէին Հողոցիմ կամ Խողոցիմ գիւղը, Եղեգիս գիւղաքաղաքը, Հրաշկաբերդ և քրիստոնէական վանքեր՝ Նորավանս, Յախացքար, Թահահատք, Խոտակերից, Գլաձոր:

4) ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ (այժմ գաւառ, Գէօղչա, Նոր Բայազէտ): Կարծուակեն, որ ուրարտեան սեպածե արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Կիհեհուլնի տեղն է Սևանի լճի արփին: Միևնոյն անուանով բերդ:

5) ՍՈՏՔ կամ ՍՈԹՔ (այժմ Ջոթ): Ծարաւան, ուր կատարելագործութեան բարձր աստիճանի էր հասել փայտագործութիւնը:

6) ԱՂԱՀԷՃՔ: Հազարայ գետի վը-

րայ: Ք ա շ ա թ ա դ և Խ ո ժ ո ո ա -
բ ե ր դ բ երդեր:

7) ԾՂՈՒԿ (այժմ Սիսիան): Վ ա -
ս ա կ ա կ ե ր տ, Շ ա դ ա տ բ երդ և
գիւղ: Այստեղ է Տ ա թ և ի հռչակաւոր
վանքը:

8) ՀԱԲԱՆԴ (այժմ Գորիսի շրջ-
ջան): Պատմական վայրեր. Հ ա լ ի -
ձ ո ր, Շ ն հ ե ր, Խ ո տ, Խ ն ձ ո ր ե ս ք,
Տ ե դ:

9) ԲԱՂՔ (այժմ Ղափանի մի մա-
սը): Այստեղ են հարուստ պղնձահան-
քեր: Գիւղեր. Տ ո ր թ ն, Խ ո տ ա ն ա ն,
Կ ա լ ա ր տ, Վ ժ ա ն ի ս:

10) ՉՈՐՔ (այժմ Ղափանի մի մա-
սը): Բ ա դ ա բ ե ր դ և Կ ա պ ա ն բ եր-
դերը, հռչակուած է մանաւանդ առա-
ջինը իր անմասշեղի դիրքով:

11) ԱՐԵԻԻՔ (այժմ Մեղրի) Մ ե դ -
ր ի բ երդը:

12) ԿՕՍԱԿԱՆ կամ ԿՈՎՍԱԿԱՆ
(այժմ Ղափանի շրջան): Բ ե խ, Շ ի -
կ ա հ ո դ գիւղեր:

Սիւնիքի հիւսիսակողմը: Հայերը այս նահանգը խլել են աղուաններէց: Դ. դարի վերջերում նորից անցաւ աղուաններին և նրա ձեռքն էլ մնաց: Դա, սակայն, հայացրած ծայրագաւառ էր: Մեծ մասամբ անտառապատ լեռնաստան: Կոչւում էր նաև Փոքր Սիւնիք: Իսկ միջին դարերում նաև Խաչէն: Այդ անունով գաւառ այժմ էլ գոյութիւն ունի Արցախում, որի այժմեան անունն է Ղարաբաղ: Նահանգի հիւսիսային սահմաններում էր Տըրտու գետը (այժմ Թարթառ):

Փաւառներ.

1) ՄԻԻՍ ՀԱԲԱՆԴ: Այս գաւառի տեղը ցոյց է տալիս Ամարաս անունով տեղը, որպիսի անունով մի վանք այժմ էլ գոյութիւն ունի:

2) ՎԱՅԿՈՒՆԻՔ (այժմ Ջրաբերդ): Այստեղ Հանդաբերդ ամրոցը:

3) ԲԵՐՁՈՐ կամ ԲԵՐԴԱՁՈՐ (այժմ Այրում):

4) ՄԵԾԿՈՒԱՆՔ:

5) ՄԵԾԻՐԱՆՔ (այժմ Խաչէն):
Այստեղ է Գ ա ն ձ ա ս ա ը ի հոչակա-
ւոր վանքը:

6) ՀԱՐՃՂԱՆՔ:

7) ՄՈՒԽԱՆՔ (գուցէ Մուղանի
դաշտի մօտերը):

8) ՕՊԻԱՆՔ:

9) ՊԱԾԿԱՆՔ (գուցէ այժմեան Վա-
րանդա, Շուշի):

10) ՍԻՍԱԿԱՆ ՈՍՏԱՆ կամ ՍԻՍԱ-
ԿԱՆ Ի ԿՈՏԱԿ (վերջինս պարսկերէն
նշանակում է Փ ո թ ը Ս ի ս ա կ ա ն):

11) ՔՈՒՍՏԻ ՓԱՌՆԷՍ:

12) ԿՈՂԹ:

11. Փ Ա Յ Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Հայաստանի հիւսիս-արևելեան ծայ-
րագաւառը, որ առհասարակ քիչ ծա-
նօթ է: Այդ երկիրը հայերը խլել էին
Ատրպատականից և երկար ժամանակ
չը մնաց հայերի տիրապետութեան
տակ: Նահանգի տեղը որոշելու համար
ցուցմունքներ շատ չը կան: Թուում է
թէ դա այն երկիրն է, ուր ապրում էր

Կասաբաք կամ Կասապցեղը՝ համա-
նուն ծովի մօտ, այնտեղ, ուր Կուրն
ու Արաքսը խառնուելով թափւում են
Կասպից ծովը: Նահանգը իր անունը
ստացել է Փայտակարան քաղաքից, որ
յիշատակւում է ին գրութիւնների
մէջ շատ անգամ, բայց սրի տեղը ու-
րոշել անկարելի է:

Այս նահանգն ունէր 12 գաւառ,
որոնց տեղերը համարեա միանգամայն
անյայտ են: Այդ գաւառները հետևե-
լալներն էին.

- 1) ՀՐԱՔՈՏ—ՊԵՐՈԺ:
- 2) ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏ: Այս անունով
մի բերդ ենթադրւում է Արաքսի վրայ,
նախ քան նրա խառնուելը Կուրի հետ:
- 3) ԵՕԹՆՓՈՐԱԿԵԱՆ ԲԱԳԻՆՔ:
- 4) ՌՍՏԻ-ԲԱՂԱ:
- 5) ԲԱՂԱՌՈՏ (ենթադրւում է այժ-
մեան Թալիշը):
- 6) ԱՌՈՍՊԻՃԱՆ:
- 7) ՀԱՆԻ:
- 8) ԱԹՇԻ:
- 9) ԲԱԳԱԻԱՆ:
- 10) ՍՊԱՆԴԱՐԱՆ-ՊԵՐՈԺ:

11) ՈՐՄԻՉԴ-ՊԵՐՈՒԺ:

12) ԱԼԵԻԱՆ:

Այս գաւառներից երեքը — Եօթնփո-
րակեան Բաղինք, Աթշի և Բազաւան
իրանց անուններով ցոյց են տալիս որ
եղել են կրակապաշտութեան կենտրոն-
ներ: Այս հանգամանքը առիթ է տուել
ոմանց ենթադրելու թէ զրանք այժ-
մեան Բագուի և սահմանակից գաւառ-
ներն են:

12. Ո Ի Տ Ի

Արցախի և Կուր գետի մէջ: Դա
դուտ հայաբնակ նահանգ չէր. այդտեղ
ապրում էին ուտիացիներ (որոնք մնում
են և այսօր), դարդմանացիներ, գար-
դարացիներ և այլ ցեղեր: Նահանգը,
ինչպէս և հարևան Արցախը, խլուած է
եղել Աղուանքից և դարձեալ անցել է
նրան:

Գաւառները.

1) ԱՐԱՆՌՈՏ:

2) ՏՌԻ:

3) ՌՈՍՏՊԱՅԵԱՆ կամ ՌՈՍՏՊԱ-
ՅԵԱԿ:

4) ԱՂՈՒԷ:

5) ՏՈՒԶՔԱՏԱԿ:

6) ԳԱՐԴՄԱՆ կամ ԳԱՐԴՄԱՆԱԶՈՐ
(այժմեան Շամքոր գետի արևելեան
վտակի վրայ): Այստեղ է Գեաաբակք
սղնձահանքը:

7) ՇԱԿԱՇԷՆ (այժմեան Գանձակի
գաւառ): Կուր գետի հովտին պատկա-
նող ընդարձակ դաշտավայր: Սարաբոնը
գովում է նրա զարմանալի պտղաբե-
րութիւնը, այդ կողմից հաւասար հա-
մարելով նրան Արարատեան դաշտին:
Իր անունը այս գաւառն ստացել է
սակ կամ շակ սկիւթական ցեղից,
որ դեռ այն ժամանակ, երբ հայերը
չէին էլ երևացել Հայաստանում, կաս-
պից ծովի ափերով անցաւ դէպի արև-
մուտք, սրով և հրով նուաճեց բոլոր
տեղերը: Այս գաւառում է Գանձակ
նշանաւոր քաղաքը:

8) ՈՒՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿ, Տրտոռ (այժմ
Թարթար) գետի ստորին հոսանքի
վրայ: Այստեղ էր Աղուանից Պարտաւ
հռչակաւոր մայրաքաղաքը (այժմ Բար-
դա գիւղ՝ Շուշու խճուղու վրայ):

Հիւսիսային սահմանագլուխ նահանգ: Հայերը խլեցին այս նահանգը Վրաստանից, իսկ Տիգրան Մեծը, Հայաստանի և Վրաստանի մէջ սահման հաստատելով Կուր գետը, Գուգարքը դարձրեց բղեաշխութիւն, որին յանձնուած էր հիւսիսային սահմանների պաշտպանութիւնը: Չորրորդ դարում Գուգարքը, հայկական միւս ծայրագաւառների հետ միասին ապստամբուեց հայոց թագաւորի դէմ, բայց նորից նուաճուեց: Սակայն նոյն դարի վերջերում Գուգարքը նորից անցաւ Վրաստանին և այդպէս մնաց մինչև վեցերորդ դարի սկիզբը:

Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ և նրանից յետոյ այստեղ զարգացաւ հայկական ինքնուրոյն քաղաքական կեանք, այնպէս որ Գուգարքի դերը հայոց պատմութեան մէջ շատ նշանաւոր է: Նահանգը իր անունն ստացել է անշուշտ գուգարացիներից, որոնք առանձին ցեղ էին կազմում,

բայց վրաց լեզուին էին պատկանում։ Սակայն նահանգի հարաւային մասերը վաղուց հայացած էին։ Վրացիները այդ կողմերն անուանում են «Սօմխեթի» (Հայաստան)։

Քաւառները.

1) ՉՈՐԱՓՈՐ: Այստեղ է Աղստե (այժմ Աղստափա) գետը, որ և որոշում է գաւառի տեղը. — այժմեան Դիլիջանի կիրճը, ուր գտնւում էր և Կայեան բերդը։

2) ԾՈՒՅՈՓՈՐ: Նախընթացի հիւսիսակողմը։

3) ԿՈՂԲԱՓՈՐ: Ծորոփորի հիւսսակողմը։

Այս երեք գաւառներն էլ սահման ունէին Կուր գետը և կազմում էին այժմեան Բօրչալուն և Ղազախը։

4) ՏԱՇԻՐ կամ ՏԱՇՐԱՏԱՓ (այժմ Լոռու սարահարթ)։ Այստեղ անուանի էր Լօռի բերդը։ Այս գաւառին էին վերարեբւում Շամշուլտէ բերդը և Օձուն պատմական գիւղը (այժմ էլ գոյութիւն ունի)։

5) ԹՈՒՆՂԲ (վրաց Թրիալէթ, գըլ-

խաւորապէս այժմեան Ծալկան) Այս-
տեղ են Մ ա ն գ լ ե ա ց փ ո ը (այժմ
Մանգլիս), Բ ո ղ ն ա փ ո ը (այժմ Բոլ-
նիս):

6) ԿԱՆԳԱՐՔ (այժմ Փամբակ): Այս-
տեղ է Մ թ ի ն լ ե ո ը:

7) ԱՐՏԱՀԱՆ (այժմ էլ նոյն անու-
նով):

8) ԶԱԻԱԽՔ (այժմ Ախալքալաք):

9) ԿՂԱՐԶՔ կամ ԿԼԱՐԶՔ, Ճորոխ
գետի վրայ. վրաց ԿլարՉէթի (Արտա-
նուշի կողմերը):

14. Տ Ա Յ Ք

Հին ժամանակներում պատկանում
էր մի ցեղի, որի անունն էր տայք և
որ հայկական ծագում չունէր: Այս
նահանգն էլ հայերը խլեցին վրաստա-
նից, Հայ ամենանշանաւոր նախարա-
րութիւններից մէկի — Մամիկոնեաննե-
րի բնագաւառն էր. գոնէ չորրորդ դա-
րում պատկանում էր Մամիկոնեան-
ներին: Տայք (վրաց Տաօ) նահանգը
տարածւում էր Կուր գետի ակունք-

ների և Ճորոխի աւագաններում, սահմանակից էր Բարձր Հայքին, Եզերաց աշխարհին, Վրաստանին և Գուգարքին: Ազգաբնակութիւնը խառն էր— հայ և վրացի: Բայց ԺԱ դարում այդ հայկական երկիրը գլխովին վրացացուած էր: Լեռնոտ և ամուր աշխարհ է: Գաւառներ.

1) ԿՈՂ (այժմ Գեօլէ), Կուրի ափերին երկիր վրայ: Կար այստեղ Կրիափեր (Կուրի ափեր) գիւղը:

2) ԲԵՐԴԱՅ ՓՈՐ (այժմ Փէնիկ, Թաւուսկեար):

3) ՊԱՐՏԻՉԱՅ ՓՈՐ (այժմ Օլթի, Պարտուս): Այստեղ էր Ուխթիս, Ուխթեաց քաղաքը (այժմ Օլթի):

4) ՃԱԿՔ կամ ՃԱԿԱՏՔ (այժմ Չուխուրէթ, Էրաշէթ, Ախալցիխէ):

5) ՔՈՒԽԱ (այժմ Շաւշէթ):

6) ՈՔՈՂԷ (այժմ Թորթում), Բարձր Հայքի Շողգոմք գաւառին սահմանակից:

7) ԱՉՈՐԴԱՅ ՓՈՐ (այժմ Նառիման և Թորթումի մի մասը):

8) ԱՍԵԱՅ ՓՈՐ (այժմ Պարհար):

Հայաստանի միջնաշխարհը, քաղաքական և կուլտուրական կեանքի սիրտը:

Անունը—Այրարատ—հայկական շէ և կարելի չէ բացատրել հայերէնով: Գիտութիւնն ընդունում է որ դա պիտի լինի նոյնը, ինչ է Ասորեստանի սեպածե արձանագրութիւնների մէջ յիշատակուող Ուրարտու կամ Ուրաշտու անունը, ինչպէս նաև հին յոյն մատենագրութեան մէջ արձանագրուած Ալարոզ անունը:

Հայոց հին մատենագրութեան մէջ Այրարատ անունով իսկապէս հասկացւում էր միայն Արաքսի միջին հովիտը, Մասիս և Արագած լեռների մէջ, ըսկսած մօտաւորապէս այն տեղից, ուր Արաքսի մէջ է թափւում Ախուրեան գետը մինչև Նախճաւան: Սակայն յետոյ, ինչպէս երևում է, այս մասնաւոր անունը դարձել է ամբողջ նահանգի անուն: Ենթադրում են որ Այրարատ նահանգը եօթներորդ դարից

առաջ անուանուելիս է եղել «Աշխարհ
Տանուտէրական Գնդին»:

Այսօր էլ սակայն, Արարատեան
երկիր ասելով հասկացուամ է Արարա-
տեան դաշտը, այսինքն Արաքսի հո-
վիտը:

Այս դաշտի պտղաբերութիւնը հըռ-
շակուած է շատ հին ժամանակներից:
Այսպէս, յոյն Ստրաբոնն ասում է
թէ այս դաշտի արգաւանդութիւնը
անգուդական է, շունի իր նմանը: Իսկ
մեր Ղազար Փարպեցին, որ հինգե-
րորդ դարի գրող է, նկարագրում է
նոյն այդ դաշտի հարստութիւնը ամե-
նամեծ ոգևորութեամբ: Նա անուա-
նում է Արարատեան երկիրը «ամե-
նալի, ամենաբոյս, ամենաբուղիս, ա-
մենագիւտ», մի հոյակապ և սքանչելի
աշխարհ, որ տուած է մարդուն վայե-
լելու և երջանիկ ապրելու համար:
Այդ աշխարհը լի է ամեն տեսակ հա-
րստութիւններով, որոնցից յիշուած է
նոյն իսկ ոսկին: Բոյսերը քաղցր ու
համեղ են, որսի կենդանիները անթիւ:
Բոլոր անասունները զարմացնում են

իրանց պարարտութեամբ: Մի խօսքով,
ասում է մեր սքանչացած հեղինակը,
այս դաւառը նոյնքան հարուստ է, ինչ-
պէս Եգիպտոսը և նոյնքան գեղեցիկ,
ինչպէս դրախտը: Նրա համբաւը տա-
րածուած է ամեն տեղ և գիտեն աս-
մեն տեղ որ դա մի չնաշխարհիկ եր-
կիր է:

Այսպիսի մի միջավայր, շնորհիւ
մանաւանդ իր աշխարհագրական դիր-
քի, պիտի դառնար քաղաքակրթու-
թեան հնագոյն որբաններէց մէկը: Եւ
իրաւ, դեռ Քրիստոսից 8 դար առաջ
այստեղ կազմակերպուած է Ուրար-
տուի հզօր թագաւորութիւնը, որ քա-
ղաքներ, ջրանցքներ շինեց դաշտում,
կուլտուրական գեղեցիկ ձեռնարկու-
թիւնների հեղինակ հանդիսացաւ: Այս-
տեղ էլ, իբրև Ուրարտուի յաջորդ, ըս-
կսեց կազմակերպուել և զարգանալ
Հայաստանը իբրև կուլտուրական ան-
կախ պետութիւն: Այստեղ է դարբնուել
հայոց պատմութեան մեծագոյն մասը:

Հռչակաւոր դաշտը քաղաքական
կենտրոն չէր միայն, այլ և կրօնա-

կան: Քաղաքական անկախութիւնը կոր-
ցնելուց յետոյ հայ ազգը կարողացաւ
այս երկրի հետ կապել իր ազգային
միութեան գաղափարը, հաստատելով
այստեղ ընդհանուր կաթողիկոսութեան
աթոռը, որ այժմ էլ գոյութիւն է
պահպանում:

Պաւտոսները.

1) ԲԱՍԵՆ (այժմ էլ այս անունն
ունի). Պատմական վայրերն են. Վա-
ղարշապատ, Աւիւմի կամ Օ-
կումի, որ յայտնի էր իր բազմա-
մարդութեամբ: Բերդեր. Բողբերդ,
Աւնիկ անառիկ ամրոց: Պոմա-
ձոր գիւղաքաղաք: Որդոտու, Գու,
Վաղապատ, Ալվար գիւղեր:

2) ԳԱԲԵՂԵԱՆՔ (այժմ կաղ-
զուն): Այստեղ է Վիշապաձոր
անունով ձորը, որ յետոյ կոչուեց
Պաղանաձապ: Սինձեղնոյ
գիւղ: Կաղզուատ, այժմ դաւառա-
յին կենտրոնավայր:

3) ԱԲԵՂԵԱՆՔ (Բասենի մի մասը):

4) ՀԱՒՈՒՆԻՔ կամ ՎԱՀՆՈՒՆԻՔ
(Բասենի մի մասը):

5) ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ (գրւում է և ԱՇԱՐՈՒՆԻՔ) կամ ԵՐԱՍԽԱԶՈՐ: Ընդգրկում էր այն շրջանը, որի միջով անցնում է Արաքսի ձորը, սկսած Կաղզուանից, ինչպէս և Ախուրեանի բերանը: Պատկանում էր Կամսարականներին նախարարական տոհմին, յետոյ մեծ մասամբ անցաւ Բագրատունիներին: Երուան դաշատ, Երուան դաղերտ կամ Մարմէտ քաղաքներ, Արտագերս, Կապոյտ կամ Կապուտայ բերդեր: Բագարան քաղաք (այժմ գիւղ), Ախուրեանի վրայ, «քաղաք կոոց» անուանուած, որ ցոյց է տալիս նրանշանակութիւնը հեթանոսութեան ժամանակ: Բագրատունեաց թագաւորութեան առաջին մայրաքաղաքն էր: Մրէն, Բագարանի մօտ, հնում հռչակուած իր այգիներով:

6) ԲԱԳՐԵԻԱՆԴ (այժմ Ալաշկերտ), Արածանիի հովիտում: Վաղարշաղերտ (այժմ Ալաշկերտ) քաղաք և բերդ, Բագաւան կամ Բագնացաւան, այսպէս կոչուած իր

բազմինների (հեթանոսական մեհեաների) պատճառով, Չարեհաւան քաղաք, Աշտարակաց գիւղ, Արամանայ գիւղ, Արծակ, Բլուր, Եղեգեակ, Չրաւ, Տիրառինձ գիւղեր: Այս գաւառում են անուանի նպատակներ և Ս. Յովհաննէսի վանքը (այժմ Իւշքիլիսէ):

7) ԾԱՂԿՈՏՆ (այժմ Դիաղին): Լեռնային հովասուն գիրքի պատճառով հայ թագաւորութեան ժամանակ ամարանոց էր արքունի բանակի և հայ իշխանների համար: Ստացել է իր անունը Ծաղկանց լեռներից, ուր, ինչպէս գիտենք, գտնուում է Արածանիի ակունքը: Այս գաւառում է Շահապի վան լեռ և աւան, յայտնի նրանով, որ այստեղ, հեթանոսութեան ժամանակ, հաւաքւում էին արքունի բանակը և մեծ բազմութիւն երկրի զանազան կողմերից՝ նաւասարդի համագալային մեծ տօնը (տարեմուտ) կատարելու համար: Անգղաւան և բերդ: Այստեղի հոշակաւոր ջերմուկները կոչւում էին Վարշակի:

8) ՇԻՐԱԿ (այժմ Շորագեալ): Հրու-
 շակուած իր հացաշատութեամբ: Քա-
 ղաքական և կուլտուրական առաջնա-
 կարգ նշանակութիւն է ստացել Բագ-
 րատունիների ժամանակ և յետոյ, Զա-
 քարիա Սպասալարի օրով:— Գլխաւո-
 պէս դաշտային երկիր՝ Արջոյ—Ա-
 ուիճ (այժմ Ալաջայ) լեռներով: Ախու-
 րեան գետի հովիտն է: Անի, նախ
 բերդ, ապա և հռչակաւոր մայրաքա-
 ղաք, որ այժմ աւերակների քաղաք է
 և հիացմունք է ազգում բոլոր այցե-
 լուներին: Երազգաւորք (այժմ
 Բաշ-Շորագեալ), Բագրատունիների եր-
 կրորդ մայրաքաղաք նախ քան Անին:
 Արգինայ գիւղաքաղաք, Ախուրեա-
 նի վրայ, կաթողիկոսական աթոռ Բագ-
 րատունիների ժամանակ: Մաւրի-
 կապօլիս քաղաք, Տիկոր, Ալա-
 ման, Բագնայր, Կումայրի
 (Գումրի, այժմ Ալէքսանդրա-
 պօլ քաղաք) գիւղեր, Հոսոմոսի,
 Մարմաշէնի, Հաուիճի վան-
 քեր:

9) ՎԱՆԱՆԴ (այժմ Կարս): Շիրա-

կի դաշտի շարունակութիւնը, դէպի
 արեւմտակողմ: Այստեղ էր սեպածե
 արձանագրութիւնների մէջ յիշատա-
 կուած Ա.խուրեանի քաղաքը (այժ-
 մեան Սարիղամիշի շրջանում), մի
 անուն, որ յետոյ պահել է Ախուրեան
 գետը: Կարս քաղաք և հռչակաւոր
 բերդ, Վանանդի Բագրատունի թագա-
 ւորների մայրաքաղաք: Զարիշատ,
 Դրաշպետ, Ողմու, Կաճկա-
 քար, Իջաւանից գիւղեր:

10) ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ: Անունն արդէն
 ցոյց է տալիս, որ այս գաւառը սա-
 րածուած էր Արագած լեռան շուրջը,
 թէ լեռնակողմերում, թէ ստորոտի
 դաշտերում (այժմեան Էջմիածնի գա-
 ւառ): Լեռնակողմերի նշանաւոր պատ-
 մական վայրերն են. Թալին, Աշ-
 նակ, Կուաշաւան, Վժան, Ան-
 բերդ, Բիւրական, Փարպի,
 Կարբի, Սողմոսավանք, Սեր-
 կելի, Յովհաննավանք, Մող-
 նի, Աշտարակ, Օշական, Եղի-
 վարդ: Դաշտային մասում — Արմա-
 ւիբ, հին մայրաքաղաք, որ գոյութիւն

ունէր Ուրարտուի թագաւորների ժամանակից, Վաղարշապատ կամ Նոր Քաղաք, Արշակունի թագաւորների մայրաքաղաք (այժմ գիւղ), Էջմիածին, հայ ընդհանրական կաթողիկոսութեան աթոռանիստ:

11) ՃԱԿԱՏՔ (այժմ Սուրմալու), Բարգող լեռների շրջանում: Կողբաւան, հռչակուած իր հարուստ աղահանքով: Սուրմառի բերդ: Այստեղ է Իգդիր մեծ գիւղը:

12) ՄԱՍԵԱՅՈՏՆ: Երկու Մասիսների ստորոտները, Արաքսի հովտի վրայ: Յուլակերտ, Փառախոտ, Վարազկերտ քաղաքներ, Ակոռի գիւղ:

13) ԿՈԳՈՎԻՏ (այժմ Հին Բայազիտ): Բաղարան գիւղ, Արշակաւան քաղաք, Գարօնք բերդ, Արծափ բերդ, Բայազիտ:

14) ԱՇՈՅՔ, անձանօթ գաւառ, Շիրակից հիւսիս, սահմանակից Գուգարքին:

15) ՆԻԳ (այժմ Աբարան և Բըջնի): Պատմական վայրեր. Քասաղ

քաղաք կամ աւան (այժմ Բաշ-Աբա-
րան), Փ ա ո ա ժ ն ա կ ե ր տ, Վ ա ր-
դ ե ն ի ս, Ա ս տ ու ա ծ ք ն կ ա լ գ իւ-
ղ ե ր, Բ ջ ն ի բ ե ր դ — Պ ա հ յ աւ ու ն ի ի շ-
խանների ոստանը, Կ ե շ ա ո ու ք գ իւ ղ
համանուն վանքով: Մ ա յ ր ո յ վ ա ն ք:

16) ԿՈՏԱՅՔ (այժմ Ղըխ Բուլաղ,
Երևան): Պատմական վայրեր. Ս կ լ ա-
բ ե ր ք (այժմ Ալափարս), Ա. ր ծ ն ի,
Ա. ր ա մ օ ն ս, Ո ղ ջ ա բ ե ր դ, Չ ա գ, Է-
լ ա ո, Ա. ւ ա ն, Ք ա ն ա ք ե ո: Ե ր կ ա ն,
նշանաւոր պատմական քաղաք և բերդ,
որ, ինչպէս կարելի է ենթադրել. գո-
յութիւն ունէր Ուրարտուի ժամա-
նակներից:

17) ՄԱՉԱՉ (այժմ Գառնի): Ազատ
գետի վերին աւազանում: Գ ա ո ն ի,
բերդ և նշանաւոր քաղաք Ազատ գե-
տի վրայ (այժմ Բաշ-Գեառնի). հրո-
շակուած հին ժամանակներում իր ա-
մուր գիրքով. հայոց Արշակունի թա-
գաւորների դաստակերտ և գանձերի
պահպանութեան տեղ: Այստեղ է
«Տրդատի Թախտ» անունը կրող հին
հռովմէական շինութիւնը, որի փառա-

ւոր աւերակներն են այժմ մնում: Այ-
րի վանք կամ Գեղարդ, Հաւուց
Թառ կամ Հայոց Թառ վանք:

18) ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ, վերջին դա-
րերում Ծաղկունիք կամ Ծաղկու-
նեաց Զոր, այժմ Դարաշիշագ:
Ծաղկուն գիւղ:

19) ՈՍՏԱՆՆ ԴՈՒԻՆ (այժմ Գառ-
նի-Բասար): Քաղաքական կենտրոն
հայոց թագաւորութեան սկսուելուց ի
վեր: Արտաշատ, ըստ յոյն մատե-
նագիրների Արտաքսիատա, հռչա-
կաւոր մայրաքաղաք, որին Ստրաբոնը
տալիս է «մեծ և գեղեցիկ» անուննե-
րը: Շինել է Արտաշէս մեծ թագաւո-
րը Արաքս գետի վրայ, այնտեղ, ուր
գետը շրջան տալով կազմում էր մի
թերակղզի: Մայրաքաղաքը երեք կող-
մից գետն էր շրջապատում, իսկ չոր-
րորդ կողմից փակուած էր փոսով և
ժայռով: Երբ Արաքսը փոխեց իր ըն-
թացքը, մայրաքաղաքը՝ հեռու մնա-
լով ջրից, բոլորովին կորցրեց իր նշա-
նակութիւնը, ամայացաւ: (Այժմ գո-
յութիւն ունի Արդաշար գիւղ): Այ-

նունենաւ նրա դերն անցաւ հարեան
Գուլին (այժմ Գուզուն փոքրիկ գիւղ)
քաղաքին, ուր մի ժամանակ նստում
էին հայոց կաթողիկոսները. այդտեղ
էին բնակւում և այն ընդհանուր կա-
ռավարիչները, որոնք պարսիկների,
յետոյ և արաբների կողմից ուղարկ-
ւում էին՝ անկախութիւնը կորցրած
Հայաստանը կառավարելու համար:
Ստրաբոնը յիշում է և մի այլ քա-
ղաք, Արքսատ անունով, նոյնպէս
Արաքսի վրայ, բայց Ատրպատականի
սահմաններին մօտ: Յիշատակւում են
այստեղ և Խոսրովակերտ ամրոց
ու արհեստական անտառ: Այս դաւա-
ռում է և Խոր Վիրապ վանքը:

20) ՇԱՐՈՒՐ (այժմ էլ նոյն ա-
նունով): Դաշտ Արաքսի վրայ:

Փ Ո Ք Ր Ն Ա Յ Ք

Տարածւում էր, ինչպէս ասացինք, Եփրատ գետի արևմտեան կողմում: Այս երկիրը հայերի բնակութեան տեղ դարձել է, ինչպէս ենթադրում են, Մեծ Հայքից առաջ: Նախ քան Մեծ Հայքում հաստատուելը, հայերը երկար ապրել են Փոքր Հայքում, ուր և ունեցել են թագաւորութիւն, որ գոյութիւն ունէր և այն ժամանակ, երբ հայերն անցել էին Եփրատը և նոր հայրենիք էին հաստատել հայկական բարձրաւանդակի վրայ: Բայց քաղաքական անկախութիւնը Փոքր Հայքում շատ երկար չը տևեց: Երկիրը նախ մտաւ Միհրդատ Պոնտացու թագաւորութեան

մէջ (Ա. դար Ք. յ.), ապա անցաւ հռովմայեցիներին, որոնք սկզբում այդ երկիրը միացրին հարեան մանր պետութիւններին, բայց վերջը իրանց սեփականացրին, միացնելով Կասպա-դովկիայի հետ:

Փոքր Հայքը երբէք չը միացաւ Մեծ Հայքի հետ և մնալով հռոմէական, ապա և բիւզանդական տիրապետութեան տակ, դարերի ընթացքում կորցրեց իր ազգային կերպարանքը:

Իր աշխարհագրական կերպարանքով Փոքր Հայքը շատ նման է Մեծ Հայքին: Գա նոյնպէս լեռնային երկիր է, խոր հովիտների և ձորերի մի երկիր, բայց արզաւանդ: Հաղորդակցութեան ճանապարհները զարգացած էին դեռ ինն ժամանակներից. հռոմէական պատերազմական ճանապարհները գօտևորում էին ամբողջ Փոքր Հայքը:

Առանձին լեռներից պատմական անուն ունի Ս և ա ւ լ ե ո ը: Գետերից յայտնի են. Ա լ ի ս (այժմ Կըզըլ-Իրմակ), որ սկիզբ է առնում Բարձր Հայքից և թափւում է Սև ծովը, Մ ե լ ա ս

(այժմ կարասու), որ բղխում է կեսա-
րիայի մօտ և թափւում է Եփրատի
մէջ Մելիտինէ քաղաքի մօտ. Ի բիս,
որի մի ճիւղն է Գայլ գետը և որ
թափւում է Սև ծովը:

Երրորդ դարում (Ք. յ.) Փոքր Հայքը
առանձնացուեց կապագոփկիայից և
դարձաւ առանձին նահանգ: Սակայն
քանի որ նա կապագոփկիայի մի մասն
էր կազմում, նրա ազգաբնակութիւնը
եթէ ոչ ամբողջովին, գոնէ մեծագոյն
մասամբ հայերից էր բաղկացած. իսկ
առանձին նահանգ դառնալուց յետոյ
նրա մէջ մտան և ուրիշ ոչ-հայկական
նահանգներ: Նահանգը բաժանուեց
երկու մասի—Առաջին Հայք և
Երկրորդ Հայք: Վեցերորդ դարում
Բիւզանդիայի Յուստինիանոս կայսրը
նոր վարչական վերակազմութիւն ստեղ-
ծեց Բիւզանդիային պատկանող Հայաս-
տանի մասի համար: Նա չորս նահանգ
կազմեց, որոնցից երեքը—Առաջին,
Երկրորդ և Երրորդ Հայք՝ Փոքր Հայքի
սահմաններում, իսկ չորրորդ նահան-

զը, Չորրորդ Հայք անունով, ինչպէս տեսանք, Մեծ Հայքի մէջ էր:

Փոքր Հայքի վարչական բաժանումները սահմանները այնքան յաճախ փոփոխութիւնները էին ենթարկւում, որ անկարելի է ճշտութեամբ որոշել նրանց տարածութիւնը:

1) ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ. Կապադովկիայի և Պոնտոսի մէջ: Գլխաւոր քաղաքը Կեսարիա, բազմամարդ և կարևոր կենտրոն: Կիզիստրա բերդ: Եւդոկիա (այժմ Թոքատ), Պիզոս, Նազիանզ, Նիկոպոլիս, Նիւսքաղաքներ: Ծամնդաւ բերդաքաղաք:

2) ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ. Գլխաւոր քաղաքը Սեբաստիա (այժմ Սվազ): Երկրորդական քաղաքներ Լասիստա, Աւալա, Տիւրիկէ, Ակն:

3) ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ. Սահմանակից Կիլիկիային: Գլխաւոր քաղաքն է Մելիտինէ (այժմ Մալաթիա), ռազմական և առևտրական տեսակէտից նշանաւոր կենտրոն Ասիայի արևմտեան մասում: Այլ քաղաքներ. Սամոսաստ, Բեսուն, Բարձրբերդ,

Ռ ա պ ա ն, Ու լ ն ի, Պ ե հ ե տ ն ի,
Վ ա ը դ ա հ ե ը աւան, Փ ա ը գ մ ա ն
բերդ. Կ ո կ ի ս ո ն, Շ ա հ ա ս ս ղ բերդ:
Այս նանանգին էր վերաբերում և Ջ ա-
հ ու ն գաւառը: Մ ի քանի տեղեր յե-
տոյ մտան հայկական կիլիկիայի վար-
չական կազմի մէջ:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Հայ հայրենիքի մի նշանաւոր մասն էլ գտնւում է Հայաստանի բուն սահմաններից դուրս, Միջերկրական ծովի ափին: Դա այն երկիրն է, որ հին ժամանակներից յայտնի է Կիլիկիա անունով:

Հայերը այս հայրենիքն էլ ստացան այնպէս, ինչպէս ստացել էին իրանց իսկական հայրենիքը հայկական բարձրաւանդակի վրայ — այսինքն՝ հետզհետէ գրաւելով, աստիճանաբար նուաճելով: Տարբերութիւնն այն է, որ Կիլիկիան այս կերպով ձեռք բերուեց համեմատաբար նոր ժամանակներում, այն է՝ ՓԱ դարից յետոյ: Այս այն ժամանակներն

էին, երբ Միջին Ասիայի թիւրք ազգերն սկսեցին տեղափոխուել Արևմուտք, ոչնչացնելով իրանց ճանապարհին գտնուած բոլոր թագաւորութիւնները: Հայաստանն էլ ենթարկուեց այդ աւերիչ արշաւանքներին և հայ նախարարները՝ հայ ժողովրդի մի մասի հետ տեղափոխուեցին Բիւզանդական կայսրութեան արևմտեան մասերը՝ այնտեղ հանգստութիւն որոնելու համար: Նրանք գլխաւորապէս Փոքր Հայքի մէջ էին կանգ առնում՝ բնակութիւն հաստատելու համար, իսկ այդտեղից անցնում էին սահմանակից Կիլիկիան, ուր և հետզհետէ հաստատեցին ազգային իշխանութիւն, որ հասաւ կատարեալ անկախութեան: Այն ժամանակներից մինչև այսօր Կիլիկիան հայութեան մի խոշոր հատուածի հայրենիք է:

Ա.

Տ Ե Ղ Ա Ք Բ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Կիլիկիան, ինչպէս ասացինք, Միջերկրական ծովի ափին է գտնուում, այնտեղ, ուր այդ ծովը կազմում է Ալէքսանդրէտտի ծոցը, որ Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակ կոչուում էր Հայոց Ծոց: Նա գրանուում է հիւսիսային լայնութեան 36-38 և արևելեան երկայնութեան 32-37 աստիճանների տակ: Երկրի երկարութիւնը, արևելքից արևմուտք մօտ 400 վերստ է և լայնութիւնը, հիւսիսից հարաւ, մօտ 100 վերստ:

Երեք կողմից Կիլիկիան շրջապատուած է լեռներով: Արևելքում նրա

սահմանը կազմում է Ամանոս լեռ-
նաշղթան, որ բաժանում է Ալէքսան-
դրեստի ծոցը Փոքր-Ասիայի հարևան
երկիրներից, իսկ հիւսիսային և արև-
մտեան կողմից բարձրացած են Տաւ-
րոսի և նրանից բաժանուող ու հիւ-
սիս-արևելք ուղղութեամբ ձգուող Ան-
տիտաւրոս լեռնաշղթաները: Չոր-
րորդ, հարաւային կողմից է միայն, որ
Կիլիկիան ողողւում է Միջերկրականի
ջրերով և ունի յարմար հաղորդակցու-
թիւն աշխարհի հետ:

Այժմ Կիլիկիայի մեծագոյն մասից
թիւրքաց կառավարութիւնը կազմել է
մի վիլայէթ—Ատանայի վիլայէթը,
իսկ փոքրագոյն մի մասը մտցրել է
Հալէպի վիլայէթի մէջ:

Կիլիկիան իր դիրքով բաժանւում
է երկու մասի—Քարային և Դաշ-
տային: Քարայինը երկրի մեծ մասն
է բովանդակում իր մէջ: Դա լեռնային
մասն է, լեռնակոյտերի մի բաւիդ:
Տաւրոսը հսկայական բարձրութիւններ
է կազմում և ունի մի գագաթ, Մեթ-
դեսիս անուանով (11,408 ոտնաչափ),

որ ծածկուած է յաւիտենական ձիւ-
նով: Գլխաւոր շղթան արձակում է
ճիւղաւորութիւններ և լեռնային տե-
սարանք, ընդհանրապէս անհիւրասէր և
խոժոռ, տալիս է թէ ժայռուտ ու ա-
մայի բարձրութիւնների և թէ անտառ-
ներով ծածկուած լեռների պատկերը:
Բնական վիթխարի պատուարները
պատուում են լեռնային գետերը, ու-
րոնք և կազմում են խոր ու երկար
կիրճեր: Դրանք կոչւում են դոներ, ու-
րովհետև իրապէս այդ դոներով է որ
Կիլիկիան հաղորդակցութիւն է պահ-
պանում դրսի ցամաքային աշխարհի
հետ:

Դաշտային Կիլիկիան (այժմ կոչ-
ւում է Չուխուր-Օվագ), ընդհակառակն
հարթ տարածութիւն է ծովի ափին,
որ ունի վերին անտիճանի արգաւանդ
հող, բայց և վատառողջ կլիմայ: Մինչ-
դեռ լեռնակոյտերը աղքատիկ տնտե-
սութիւն են միայն հնարաւոր դար-
ձնում, Կիլիկիայի դաշտը տալիս է ա-
ռատութեամբ ամեն տեսակ բուսեղէն

մշակելու հնարաւորութիւն. ցանւում
են բամբակ, բրինձ, ցորեն և այլն:

Կիլիկիան ոռոգւում է հիւսիսային
և արեւմտեան լեռներից իջնող շորս
գետերով: Ամենից մեծն է Պիոս-
մոս գետը, այժմ Ջիհուն, իսկ
Ռուբինեան ժամանակների անունով
Ջահան, որ թափւում է Հայոց (Ա-
լէքսանդրէտտի) ծոցը: Նրանից յետոյ
դէպի արեւմուտք, նոյն ուղղութեամբ,
հիւսիսից հարաւ, դաշտն է իջնում և
թափւում է ծովի մէջ Սարոս գե-
տը, որ այժմ կոչւում է Սիհուն կամ
Սէյհուն: Երրորդ գետն է Կիւդ-
նոս, այժմ Տարսուս-Հայ, իսկ
չորրորդն է Կալիկադոնոս գետը,
որ այժմ կոչւում է Գեօք-սոս:

Լեռների այս առատ ջրերը Կիլի-
կիայի դաշտային մասում կազմում են
ճահիճներ, որոնք ամառը տենդոտ են
դարձնում այդ արգաւանդ և հարուստ
հողերը, ուր, պէտք է աւելացնել, կլի-
ման առհասարակ տաք է, ձմեռը հա-
մարեա երբէք ձիւն չէ գալիս և յա-
ճախ տիրում են Միջերկրականի վրա-

յով Աֆրիկայից փշող տաք քամիները՝
Կիլիկիայի ծովափը հարուստ չէ
յարմար նաւահանգիստներով: Ամենա-
նշանաւոր նաւահանգիստներն են Մեր-
սին և Ալէքսանդրետա (Իսկենդերուն):
Հայկական տիրապետութեան ժամա-
նակ հռչակուած էր Ալէքսանդրետաի
համարեա զիմացը գտնուող Այեսա
նաւահանգիստը, որ այժմ, սակայն,
կորցրել է իր նշանակութիւնը:

Բ.

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Հայութեան գործի տեսակէտից կա-
րևորագոյն դերը կատարել է Քարա-
յին Կիլիկիան: Այստեղ էր, այս ըն-
դարձակ լեռնաստանում, որ հաստա-
տուեցին հայ իշխանները, կազմակեր-
պեցին իրանց ժողովուրդը, մշտապէս
մարտեր մղեցին իրանց տիրապետու-
թիւնը թէ հաստատուն պահելու և թէ
տարածելու համար: Այստեղ էր որ զօ-
րեղացաւ ու միացաւ հայ աւատական
իշխանութիւնը, կատարեալ անկախու-
թիւն ստացաւ և իբրև պետական կազ-

մակերպութիւնն իջաւ Դաշտային կի-
լիկիան՝ նրա հարստութիւններին էլ
տիրանալու համար:

Այն ժամանակների մի եւրոպացի
տարեգիր հաղորդում է որ լեռներում
ցրուած հայկական ամրոցների և քա-
ղաքների թիւը հասնում էր երկու հա-
րիւրի: Աւատական իշխանութիւնների
այս ընդարձակ ցանցը թողել է իր ա-
նունները ժամանակակից յիշատակա-
րանների մէջ, սակայն դրանց մեծա-
գոյն մասը ոչինչ չէ ասում, մնում է
լոկ իբրև աշխարհագրական յորջոր-
ջումներ:

Կիլիկիայի հիւսիսային սահմաննե-
րից դէպի հարաւ գնալով, մենք ամե-
նից առաջ Հալէպի վիլայէթի մէջ ենք
և հանդիպում ենք հռչակաւոր Զէյ-
թունը (կամ Ուլնիա) — լեռնային մի
փոքրիկ քաղաք, շրջապատուած բազ-
մաթիւ գիւղերով: Հռչակուած է այդ
վայրը իր բնակիչների քաջութեամբ,
որի շնորհիւ նրանք երկար ժամանակ
համարեա կատարեալ անկախութիւն
էին պահպանում: Ապա արևելեան

ուղղութեամբ գալիս են Մարաշ,
Այնթապ, Հոռմկլալ (Ուռմկալէ),
Երեքն էլ գաւառներ և քաղաքներ:
Հոռմկլան նշանաւոր բերդ է և իբ-
րև բերդ շատ մեծ դեր է կատարել
Հայկական Կիլիկիայի պատմութեան
մէջ:

Ադանայի վիլայէթին պատկանող
լեռնային Կիլիկիայի նշանաւոր վայ-
րերն են. Պապեռոն (այժմ Չան-
սըր-գալէսի), բերդ, «ամուր, անառիկ
և անմատչելի» տիտղոսներով պսա-
կուած. Լամբրոն (Նեմրուն), անա-
ռիկ բերդ, Հեթումեան իշխանական
ցեղի ոստանը: Այստեղից էր հռչակա-
ւոր կրօնական գործիչ Ներսէս Լամբ-
րոնացին: Կուկլակ (Քիւլէք-Բողազ),
լեռնային մի դժուարին և շատ կարե-
ւոր կիրճի մէջ, որ կոչուում էր «Դը-
րունք Կիլիկիոյ», որովհետև այդտեղով
է անցնում Սիրիայից Փոքր-Ասիա տա-
նող միակ յարմար ճանապարհը: Կա-
րևոր մաքսատուն էր: Հաճին, քա-
ղաք: Վահկալ (Ֆէքքէ), գաւառ և
բերդ: Ռուբինեան իշխանների առաջին

ոստաններից մէկը: Գ եր մ ա ն ի կ ո ս
(էրմէնլիկ), Մ ու թ (Իշ-Իլի), Լ ա Ր ա-
ն ա ս (Պարաման), Հ ի կ տ է, Հ եր ա կ-
լի ա (էրէկէ):

Դաշտային Կիլիկիայի նշանաւոր
տեղերի մէջ առաջին յիշատակելին է
Ս ի ս քաղաքը, որ Հայկական Կիլի-
կիայի մայրաքաղաքն էր և այժմ էլ
այնտեղ մնում է Կիլիկիայի կաթողի-
կոսութեան աթոռը: Ա տ ա ն ա, ներ-
կայումս մի նշանաւոր կենտրոն, որ
երկաթուղիներով կապուած է Փոքր
Ասիայի կարևոր կենտրոնների հետ:
Մ ա մ ե ս տ ի ա կամ Մ ս ի ս, նոյնպէս
անուն ստացած մի քաղաք մեր Ռու-
բինեանների ժամանակից: Ա ն ա Ր զ ա-
բ ա կամ Ա ն ա Ր զ աւ ա, նոյնպէս
մայրաքաղաքի դեր կատարած և հըռ-
շակուած է հայկական տիրապետու-
թեան ժամանակ: Տ ա Ր ս ո ն (այժմ
Տարսուս) Կիլիկիայի հնագոյն մայրա-
քաղաքը և շատ հռչակուած հին ժա-
մանակներում: Հայկական տիրապե-
տութեան ժամանակ էլ առաջնակարգ
նշանակութիւն ստացաւ այս քաղաքը:

Լևոն Մեծը այստեղ թագաւոր օծուեց
և նրա օրինակին հետևեցին և ուրիշ
կիլիկեան հայ թագաւորներ: Մերսին
համեմատաբար նոր քաղաք է, բայց
արդէն շափագանց կարևոր նշանակու-
թիւն է ստացել իբրև յարմար նաւա-
հանգիստ: Այսպէս Հայոց Ծոցի վրայ,
Ռուբինեանների ժամանակ միջագա-
յին մեծ հռչակ էր վայելում իբրև նա-
ւահանգիստ, ուր աշխարհի բոլոր կող-
մերից ապրանքներ էին բերւում: Բա-
յաս — Այասի դիմաց, Հայոց Ծոցի արե-
ւելեան ափին: Նբանից ոչ հեռու
Ալ է ք ս ա ն դ ր ե տ տ (Իսկենդերուն),
որ ներկայումս շատ կարևոր միջագ-
դային նաւահանգիստ է: Կ ո ո ի կ ո ս
ժովափնեայ բերդ: Ա ն ա մ ու լ ա, նա-
ւահանգիստ:

ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մի երկրի վարչական կերպարանքը այդ երկրում ապրող ժողովրդի դարաւոր քաղաքական ստեղծագործութեան արդիւնքն է:

Հայ ժողովուրդը դեռ 14-րորդ դարից բոլորովին զրկուած է այդ ստեղծագործութեան կարողութիւնից, քանի որ նրա հայրենիքի տէրերը օտար, եկուոր ազգեր էին, որոնք նստում էին այդտեղ նուաճողների իրաւունքով: Այդ նուաճողներն էլ անօրինում էին հայ հայրենիքի բախտը ինչպէս ուզում էին:

Անկարելի է այստեղ մի առ մի նշանակել այն փոփոխութիւնները, ո-

րոնց ենթարկուեց հայկական բարձրաւանդակը վարչական տեսակէտից այսքան դարերի ընթացքում: Փոփոխութիւններ, խառնակութիւններ, տակնուվրայութիւններ շատ շատ են եղել աշխարհի այս մասում: Ոսուել կարելի է այսօրուայ մասին:

Իսկ այսօր Հայաստանը բաժանուած է երեք պետութիւնների մէջ — Ռուսաստան, Թիւրքիա և Պարսկաստան: Ամենից փոքր մասը Պարսկական Հայաստանն է, ամենից մեծ մասը — Թիւրքաց Հայաստանը:

Թիւրքաց Հայաստանը բաժանուած է վեց վիլայէթների, որոնք և միջագոյնն դիւանագիտական յարաբերութիւնների մէջ էլ յայտնի են հայաբնակ նահանգներ (վիլայէթ) անունով: Դրանք են. էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքի, Մամուրէթ-ու-Ազիզ կամ Սարբերդի և Սվազի վիլայէթները: Վերջինս պարունակում է իր մէջ համարեա ամբողջ հին Փոքր Հայքը: Իսկ Կիլիկիան, ինչպէս տեսանք, պար-

փակուած է Ադանայի և մասամբ Հալէպի վիլայէթների մէջ:

Ռուսական Հայաստանը մտել է Կարսի և Բաթումի շրջանների, Երևանի, Թիֆլիսի և Գանձակի նահանգների մէջ: Իսկ եթէ որոնելու լինենք մեր հին, անծանօթ Փայտակարանը, պիտի անցնենք և Բագուի նահանգը:

Իսկ Պարսկական Հայաստանը մի քանի գաւառներից է միայն բաղկացած—Սալմաստ, Խոյ, Մաքու, մասամբ և Ուրմի:

Այս բաժանումը ստեղծել է հայ հայրենիքի համար տարբեր ճակատագրական դիրքեր: Բայց այս բոլորը բացատրուած կը լինի այս հրատարակութեան հետևեալ գրքոյկի մէջ, որի նիւթը լինելու է «Հայ Ժողովուրդը»:

Ա Ղ Յ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

1. Ելիզէ Թէկլիւ—, Թուսական Հայաստան՝ Քարզմ. Միաբանի, Վաղարշապատ 1891.
2. Հ. Ղ. Ալիշան—, Այբարատ՝, Վենետիկ 1890.
3. Հ. Ղ. Ալիշան—, Սիսական կամ Սիւնիք՝, Վենետիկ, 1893.
4. Հ. Ղ. Ալիշան—, Տեղազիւր Հայոց Մեծաց՝, Վենետիկ, 1855.
5. Հ. Ղ. Ալիշան—, Սիսուան՝, Վենետիկ, 1886.
6. Հ. Ղ. Ալիշան—, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց՝ Վենետիկ, 1869, 5. Ա.
7. Հ. Ղ. Ալիշան—, Հին Հաւատք Հայոց՝, Վենետիկ, 1895.
8. Ազաթանգեղոս—, Պատմութիւն Հայոց՝, Թիֆլիս, 1909.
9. Հ. Ն. Սարգիսեան—, Տեղազիւրութիւնք Ի Փոքր և Ի Մեծ Հայս՝, Վենետիկ, 1864.
10. Գ. Վ. Սրուանձտեան—, Թորոս Աղբար՝ Հ. Բ., Կ. Պոլիս, 1884.
11. Գ. Վ. Սրուանձտեան—, Համով Հոտով՝, Թիֆլիս, 1904.

12. Պլուտարքեայ Քերոմիլեացւոյ ,Ձուգակշիոք“, Վենետիկ, 1833, 5. Գ. 1.
13. Թովմա Արժրունի—,Պատմութիւն Տանն Արժրունեաց“. Կ. Պօլիս, 1852.
14. Մովսէս Խորենացի—,Մատենադրութիւնք“, Վենետիկ, 1856.
15. Եղիշէ—,Վասն Վարդանայ և Հայոց Պատերազմին“, Թէոդոսիա, 1860.
16. Ղազար Փարպեցի—,Պատմութիւն Հայոց“, Թիֆլիս, 1905.
17. Մատթէոս Ուսնայեցի—,Պատմութիւն Հայոց“, Վաղարշապատ 1898.
18. Հ. Ղ. Ինճիճեան—,Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց“, Վենետիկ 1835.
19. Զենոր Գլաի—,Պատմութիւն Տարօնոյ՝ Վենետիկ, 1832.
20. ,Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն“ Պետեր. 1879.
21. Հ. Հիւբշման—,Հին Հայոց Տեղւոյ անուններ“ Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան, Վիէննա, 1907.
22. Յ. Մարկուարտ—,Հայ Բդեաշխք“ Թարգ. Հ. Կէտիկեանի, Վիէննա 1903.
23. Ծ. Տոմաշէկ—,Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները“ Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեանի, Վիէննա 1896.
24. Հ. Մանուէլ Քաջունի—,Աշխարհագրութիւն Հին և Նոր Հայաստանեայց“ Վենետիկ, 1857.
25. Ս. Գուլամիրեան—,Կիլիկիա“, Պետ. 1894.
26. Элизэ Реклю—,Человѣкъ и Земля“, Пет. 1906, т. 1.
27. Элизэ Реклю—,Земля и Люди“ Пет. 1887 т. IX.

28. X. Ф. Б. Линчъ—„Арменія“, т. I. и II., Тифлисъ, 1910.
29. Карлъ Риттеръ—„Землевѣдѣніе Азіи“ Пет. 1856 т. I.
30. Абихъ—„Геологія Армянскаго нагорья“ т. I. 1899.
31. Абихъ—О мнимодѣйствующемъ вулканѣ близъ потоковъ Евфрата (Зап. Кавказ. Отд. Импер. Рус. Геогр. Общества 1873 кн. VIII).
32. Сиверсъ—„Всемирная Географія (Азія).“
33. Фонъ—Гелвальдъ—„Земля и ея народы“, Пет. 1879, т. IV.
34. Тетмайеръ—Исторія Земли“ Пет. 1903 т. I.
35. Дубровинъ—„Исторія войны и владычества Русскихъ на Кавказѣ“ т. I кн. I Пет. 1871.
36. Я. Манама—„Описаніе Эрзерумскаго Видаета“, Пет. 1874.
37. Штреккеръ—„Очерки Верхней Арменіи“ Тифлисъ, 1873.
38. Фонъ-Мольтке—„Географическія Записки о Малой Азіи“, Тифлисъ 1874.
39. М. Лихутинъ—„Русскіе въ Азіатской Турціи въ 1854 и 1855 годахъ“, Пет. 1863.
40. Г. Радде.—„Бинъ-гель-дагъ, гора тысячи озеръ, область потоковъ Аракса (Изв. Кав. О. Импер. Рус. Геог. Обществ. Тиф. 1877—1878 т. V).
41. Н. Левашевъ—„Замѣтка о пограничной линіи и зонѣ, на разстояніи отъ берега Чернаго моря до г. Арвина (Изв. К. О. И. Р. Г. О. Тифлисъ 1879—1881 т. VI).
42. А. Гиппиусъ—„Сборникъ маршрутовъ“ Тиф. 1892.

43. М. Никольскій—„Клинообразныя надписи Закавказья“, М. 1896.

44. Гельмголтъ — „Исторія челоѣчества“, т. IX Пет. 1903.

45. Карауловъ—„Свѣдѣнія арабскихъ писателей о Кавказѣ, Арменіи и Азербейджанѣ (Сбор. мат. для опис. писменъ и мѣст. Кавказа т. XXXI).

46. Л. Мечниковъ—„Цивилизація и великія историческія рѣки“, К. 1899.

47. Паткановъ—„Армянская Географія VII вѣка по Р. Х., приписываемая Мойсею Хоренскому“ Пет. 1877.

48. Н. Адонцъ—„Арменія въ эпоху Юстиніана“ Пет. 1908.

49. Н. Марръ—„Исторія Ани и раскопки на мѣстѣ городища“. Лекція.

50. Н. Марръ—„Аркаунъ, монголское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ халкедонидахъ“ Пет. 1905.

51. J. de Morgan—„Les Premières Civilisations“, Paris, 1909.

52. J. de Morgan—„Les premiers Ages des Metaux dans l' Arménie Russe“, Paris 1889.

53. J. de Morgan—Mission Scientifique au Caucase“, Paris 1889 t. II.

54. Lettres du Marechal de Moltke sur l'Orient, Paris.

55. „Géographie de Strabon“, Paris, 1894, t. I—IV.

56. Vital Guinet—„La Turquie d'Asie“, Paris 1891, t. I—IV.

57. Colonel Arthur Boucher—,,L' Anabase de „Xénophon“, Paris 1913.

58. F. Lenormant—,,Histoire Ancienne de l'O-rient“ t. IV, Paris 1888.

59. Max Chaublier—,,La Question d' Orient de- puis le Traité de Berlin“ Paris 1899.

60. N. Dolens et A. Khatch—,,Histoitre des an- ciens Arméniens“, Genève.

61. Sankri—,,Géographie de Moïse de Corène d'apres Ptoloméé,, Venise 1881.

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբարան 185
Աբգար թագաւոր 90
Աբեղեանք 180
Ագուլիս 163 164
Ագռաւաքար 160
Ադամակերտ բերդ 161
Ադանա 197 203 207
Ազատ դետ 66 186
Ազնարդիւն 142
Ազնաւորաց բերդ 78
Ազնուաց ձոր 141
Աթշի 170 171
Ալա-դաղ 39 55
Ալաման 183
Ալաշկերտ 31 44 96 181
Ալաջայ 183
Ալարոզ 177
Ալափարս 186
Ալեան 171
Ալէլուայ դաշտ 139
Ալէքսանդրապօլ 183
Ալէքսանդրէտ 114 196 197 200 204
Ալէքսանդր Մակեդոնացի 101 136
Ալէքսանդրիա 121

- Ալիս, Ալիւս գետ 51 190
 Ալնջա 166
 Ախալցխա 36 75
 Ախալցիխէ 176
 Ախալքալաք 175
 Ախուրեան 61 177 181 183
 —ի բերան 181
 —քաղաք 184
 Ակէ, Ակէացի 161
 Ակղ 139
 Ակա 54 108 192
 Ակոռի, Ակուռի 34 185
 Ակչայ 161
 Աղահէճք 166
 Աղանդոտ, Աղուանդոտ 163
 Աղբակ 142
 Աղբաղ 153
 Աղթամար 47 157
 Աղուանից դաշտ, Երկիր 75 76 120
 Աղուանք 122 171
 Աղուէ 172
 Աղովիտ, Աղիովիտ 31 100 153 159
 Աղձնիք 142 143 150 153
 Աղստափա, Աղստե 31 75 174
 Աղրի դաղ 35 44
 Ամանոս լեռնաշղթայ 197
 Ամասիա 121
 Ամարաս 168
 Ամու-դարիա 118
 Այաս, Այեսս 200 204
 Այգառք 153
 Այլի 154
 Այծեաց բերդ 147
 Այնթապ 202
 Այսուանք 153

- Այրարատ 177
 Այրում 168
 Անահիտ աստուածուհի 135 160
 Անահտական գաւառ 135
 Անամուռ 204
 Անարգաւա 203
 Անբերդ 184
 Անգեղ 139
 Անգղ աւան 182
 Անդրկովկաս 73 120 122
 Անդրիտինի 139
 Անձախաձոր 162
 Անի 34 134 183
 Անձեացիք 160
 Անձիտ 139
 Անտիտաւրոս 28 197
 Աշմունիք կամ Արշամունիք 147
 Աշմուշատ կամ Շամոշատ 139
 Աշնակ 184
 Աշտարակ 184
 Աշտարակաց գիւղ 182
 Աշոցք 185
 Աշտիշատ, Յաշտիշատ 144
 Ապահունիք 149
 Ապարանից վանք 150
 Աջորդաց փոր 176
 Առաջին Հայք 191
 Առբերանի 159
 Առինճ 138
 Առիւծ գաւառ 135
 Առնոյտն 160
 Առոսպիճան 140
 Առուենից ձոր 150
 Առաէր 157
 Ասեաց փոր 176

- Ասիա 19 25 47 111 114
 — Առաջաւոր 17 110 114 119
 Ասորեստան 98 113 138 139 177
 Ասորի 78
 Ասպակունիք 143
 Աստիանինի 138
 Աստղաբերդ 147
 Աստղիկ աստուածուհի 145
 Աստղօնք 147
 Աստուածընկալ գիւղ 186
 Ատրպատական 124 147 154 169 188
 Արարիա 18 19
 Արագած 33 177 184
 Արագածոտն 184
 Արալեան լիճ 119
 Արալ-Կասպիական փոս 19
 Արածանի 51 52—60 63 64 81 89 115 139
     143 145 182
 Արամանայ գիւղ 182
 Արամօնս 186
 Արանոտ 171
 Արարատ 32 129
 Արարատեան դաշտ 33 66 91 95 99 101
     119 121 129 172 178
     — — մայրաքաղաք 67
     — — նահանգ 89
 Արաքս 26 27 31 36 39 44 46 51 62—7 75
     84 108 117 162 163 170 177 178
     180 187
 Արաքսի հովիտ, ձոր 33—36 95 100 151
     116 118 185
 Արգաստովիտ 150
 Արդահան 74 175
 Արդաշար 187
 Արդաւիլ 122

- Արևիք 167
 Արզանինի 140
 Արզն կամ Արձն 141
 Արիսի 154
 Արծակ 182
 Արծափ բերդ 185
 Արծկէ 149
 Արձն, Արձնի 137 186
 Արծրունի տոհմ, Թագաւորնեք 161 162
 Արզանդ 138
 Արզն 101
 Արճակ լիճ 159 161
 Արճէշ քաղաք 48 149
 Արճիշահովիտ 159
 Արմաւիր 67 121 184
 Արշակաւան քաղաք 185
 Արշակունի 134 138 142 149 185 186
 Արուաստան 140
 Արջոյ—Առիճ 183
 Արտագերս 181
 Արտադ 161
 Արտամէտ 159
 Արշարունիք 181
 Արտաշատ 67 89 121 187
 Արտաշէս Թագաւոր 159 187
 Արտաշէսեան կամ Արտաշիսան 163
 Արտաւանեան 163
 Արտաքսիատա 187
 Արտի 157
 Արտուին 70
 Արցախ 37 96 99 109 122 129 168 117
 Արփաշայ 66
 Արքայից գաւառ 150
 Արքսատ 188
 Ացաւերս 154

Աւարա 192
Աւան 186
Աւարայր դաշտ 161
Աւկումբի 180
Աւնիկ 180
Աքեմէնեան հարստութիւն 120
Աք-չայ 162
Աֆղանիստան 18 27
Աֆրիկա 17 111 200

Բարելոն 88 117 118
Բարերդ 68 107
Բաղառինջ, Բաղայառինճ 136
Բաղաւան 170 171 181
Բազնայր 183
Բազնաց աւան 181
Բազու 171 207
Բազրատունիք 173 180—3
Բազրատունի թագաւորներ Վանանդի 184
Բազրեանդ 180
Բաթում 207
Բալահովիտ 31 138
Բալբի գիւղ 44
Բալու 138
Բաղաբերդ 167
Բաղառոտ 170
Բաղէշ 80 90 108 141
Բաղք 167
Բայազէտ,—հին 108 159 185
Բայազէտ նոր 166
Բաշ-Արարան 186
Բաշ-Գեանի 186
Բաշ-Կալէ 161 162
Բաշ-Շորագիւղ 183
Բասին 180

- Բասեն վերին 65
 Բասրա 124
 Բարգուշատ 67
 Բարդա գիւղ 172
 Բարդոզ լեռներ 185
 Բարեյուսոյ հր. 33
 Բարձր Հայք 38 50 51 73 87 91 176 190
 Բարձրբերդ 192
 Բաքան 163
 Բեխ 167
 Բերդաց փոք 176
 Բերդիկ 138
 Բերինգեան նեղուց 33
 Բերկրի 159
 Բերձոր կամ Բերդաձոր 168
 Բզնունիք,—եաց ծով 47 148 149
 Բիթլիս,—սու 80 206
 Բինգեօլ 38 59 62—65 147
 Բիւզանդիա 52 156
 Բիւզանդական կայսրութիւն 195
 Բիւրական 184
 Բիւրակնեան լեռներ 38 39 62 63
 Բլուր 182
 Բնաբեղ 139
 Բողունիք 159
 Բոլնիս 175
 Բոհտանսու 159
 Բողբերդ 180
 Բողնափոք 175
 Բոսֆոր 18
 Բուժունիք 159
 Բուլանք 148 149
 Բջնի 185 186
 Բօհտան,—սու 80 83
 Բօրժօմ 75

Բօրչալու 174

- Գաբեղեանք 180
Գաբեթեան 163
Գազիկ Արծրունի 157
Գազրիկան 163
Գայլատուայ լիճ 44
Գայլ գետ 51 191
Գանձակ 37 172 207
Գանձասար 169
Գառնի-բասար 187
Գառնի, Գառնի 159 186
Գարահազը 148
Գարաման 203
Գարդման, Գարդմանաձոր 172
Գարհատ ամրոց 147
Գաւաշ 157
Գաւառ 166
Գեղարդ 187
Գեղամայ ծով 45
Գեղաքունի 37 166
Գետաբակք 172
Գետս աւան 162
Գերմանիկոս 203
Գեօլէ 74 176
Գեօկչա 166
Գեօքսու 148 199
Գղեղ 141
Գէօլջուկ 76
Գիլան 115
Գիսանէ աստուած 146
Գիւղէլղէրէ 82 141 149
Գիւնէկսու 59
Գլակայ վանք 146
Գլաձոր 166

- Գողթն, Գողթան, Գողթնաստան 163
 Գոմաձոր 31 180
 Գոմխոին 99
 Գորէք 139
 Գորիս 167
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 134
 Գուգարք 37 96 109 122 173 176 185
 Գուկան կամ Գոկան 163
 Գումրի 183
 Գուրուչայ 135

 Դալաւ 148
 Դամասկող 121
 Դանուբ 117
 Դասան 142
 Դասնաւորք 148
 Դարալագեազ 166
 Դարանաղի 100 134 135
 Դարաչիչազ 187
 Դարբնաց քար 160
 Դարդանել 18
 Դարեալի կիրճ 120
 Դարօնք բերդ 185
 Դերեղ 75
 Դելամացիներ 124
 Դեմետր աստուած 146
 Դերբենդ 120 121
 Դերջան 136
 Դէզիք 139
 Դիադին 56 58 182
 Դիարբէքիւր 76 77 83 206
 Դիլիջան 31 118 174
 Դնեպր 117
 Դնեսար 117
 Դու 180

Դուզուէն գիւղ 188
Դուին 121 188
Դոււմմի-դաղ 51 69
Դրաշպետ 184
Դրունք Կիլիկիոյ 202
Դօն 117

Եգերաց աշխարհ 178
Եգիպտոս 18 19 118 179
Եդեմ 58
Եդեսիա 121
Եղանց բերդ կամ Եղնուտ 147
Եկեղեաց գաւառ 135 136
Եղեգեակ 182
Եղեգիս գիւղաքաղաք 166
Եղինդ գիւղ 161
Եղիվարդ 184
Երազգաւորք 183
Երասխաձոր 65 181
Երևան 84 85 186 207
Երևարք 149
Երզնկա 44 54 135
Երիզա կամ Երէզ 135 147
Երիստ գիւղ 161
Երկիր Արծրունեաց 156
Երկրորդ Հայք 191
Երնջակ 166
Երուանդակերտ 181
Երուանդաշատ 181
Երուանթունիք 160
Երուսաղէմ 121
Երրորդ Հայք 191
Եւդոկիա 192
Եւրոպա 111 117 119
Եփրատ 23 28 31 39 41 51 54 55 61 77

78 83 91 105 108 114 117 118 120 134
137 139 189

Եփրեմ եպս. Եղեսիայի 34

Եօթնփորակեան բազինք 170 171

Զար մեծ 83

— փոքր կամ վերին 88 153

Զագրոս 27 28

Զանգեզուր 27 37

Զանգու 45 46

Զարաւանդ 154 155

Զարեհաւան 154 182

Զարիշատ քաղաք 141 184

Զաքարիա սպասալար 189

Զենոբ Գլակ 143

Զէյթուն 201

Զոթ 166

Էլառ 186

Էջմիածին 185

Էջմիածնի գաւառ 184

Էրաշէթ 176

Էրզրում 35 38 44 51 53 62 69 85 107 108
114 136 206

Էրմէնլիկ 203

Ընծաքեարս 157

Ըոնա 154

Թաթարստանցիներ 124

Թալին 184

Թալիշ 170

Թանահատք 166

Թարթար գետ 175 168 172

Թաւուսկեար 176

Թաւրիզ 116 122 164

Թեհրան 116
Թէոդոս կայսր 137
Թէոդոսուպօլիս 137
Թէքման 136
Թիլ աւան 136
Թիֆլիս 85 122 207
Թոնդրակ կամ Թոնդուրակ 39 40 55 56 149
Թոոնաւան 162
Թորդան գիւղ 135
Թորլու 148
Թովմա Արծրունի 90
Թորթում 69 136 176
Թուրքեստան 17
Թոնդք 174
Թրաբի 154
Թրիալէթ 174
Թոքատ 192

Իբն-ալ Ֆակիր Համադանի 123 124
Իգդիր գիւղ 185
Ինզիթ 139
Իննակնեան 146
Իշայր 150
Իշոց գաւառ 150
Իչ-իլի 203
Իջաւանից գիւղ 184
Իսկենդերուն 200 204
Իրան 18 19 84 110—2
— ալան լճեր 45
Իրիս գետ 191
Իւչքիլիսէի ս. Յովհաննու վանք 182
Իքարոս գետ 118

Լամբրոն 202
Լասիստա 192

Լարանաս 203
Լևոն մեծ 204
Լիմ կղզի 159
Լինչ անգլիացի 101
Լուկուլոս 89
Լուսաւորիչ 135 136
Լուսաւորչի քամի 91
Լօսի 174
Լօռու ձոր 31

Խաղաղ ուկրաինոս 25
Խամուր 148
Խաչէն 168 169
Խարբերդ 31 60 76 78 83 96 108 139 206
Խարզան 140
Խերհէթք կամ Երխեթք 141
Խզու 141
Խիզան 141
Խլաթ 121 148 149
Խնձորեսք 167
Խնուս 148
Խոժոռաբերդ 167
Խոսխոռունիք 149
Խոսրովակերտ 188
Խոտակերից վանք 166
Խոտանան 167
Խոտք 167
Խորասան 26 115 116 124
Խորենացի 129
Խորձեանք 138
Խորնի գիւղ 147
Խորվիրապ 188
Խութ, Խոյթ 142 143
Խրամ 75
Խուլփ 138 143 147

Խոյ 154 207

Խօշապ 160 161

Խօշեման 74

Ծալկա 175

Ծաղկաձոր 31

Ծաղկանց լեռ 39 51 55 182

Ծաղկուն գիւղ 187

Ծաղկոտն 182

Ծաղկունիք, Ծաղկունեաց ձոր 187

Ծամնդաւ 192

Ծար 166

Ծաւղէք 142

Ծղուկ 167

Ծորբոփոր 31 174

Ծովք լիճ 76 77

Ծոփք 137—9

— Շահեայ 139

Կալիկաղնոս գետ 199

Կաճկաքար 184

Կաղզուան 180

Կամախ 134

Կամսարականների տուն 181

Կամրջաձոր 31

Կայան բերդ 174

Կանգարք 175

Կանգուար 160

Կանգով 160

Կապաղովկիա 191 192

Կապան 138 166

Կապան-Մաղէն 55 60

Կապոյտ կամ Կապուտայ բերդ 181

Կապուտան 46 47

Կապուտկող 157

- Կասրք կամ Կասպ ցեղ 170
 Կասպից ծով 26 46 51 63 75 104 110 115
     118 120 122 170 172
 Կարապետի (Ս.) վանք 146
 Կարապուռնիք 153
 Կարասու 54 191
 Կարբի 184
 Կարին 121 136 147
 Կարկառ 150
 Կարնոյ շամբ 54
 Կարմիր գետ 162
 Կարմիր ծով 19
 Կարս 36 44 74 108 183 184 207
 Կաւարտ 167
 Կեթիկ 141
 Կելատ 116
 Կելկիտ գետ 51
 Կեհեհունի 166
 Կեղք 138
 Կեչառուք գիւղ 186
 Կեսարիա 191 192
 Կերճանախ 135
 Կըզըլ Իրմակ 190
 Կթոիճ քաղաք 138
 Կիզիստրա բերդ 192
 Կիլիկիա 192—207
     — Դաշտային 201 203
     — Քարային 200
 Կիմիրխանի 61
 Կիւտնոս գետ 199
 Կլարջէթի 175
 Կղարջք 175
 Կոգովիտ 185
 Կոթուր 162
 Կոկիսոն 193

- Կողբ աւան 31 100 185
 Կողբափոր 174
 Կող գաւառ 73 176
 Կողզունցի 78
 Կողթ 169
 Կողոնիա 121
 Կոռիկոս 204
 Կ. Պօլիս 94 121
 Կովկաս 18 19 27 38
   — եան շղթայ 35 36 75 87
   — Փոքր կամ Ստորին 36 38 75
 Կոտայք 186
 Կոտոր բերդ 162
 Կոր, Կորի 149
 Կորգիք Միջին, Ներքին, Վերին 153
 Կորդուաց լեռներ 90 152 153
 Կորդուխ 152
 Կորդուք 151 153
 Կորէք 139
 Կորճէք 151 154
 Կորտոմէնա 151
 Կուաշ աւան 184
 Կուկլակ 202
 Կուղանովիտ 159
 Կումայրի 183
 Կուռիճան 154
 Կուր գետ 27 37 68 73—5 118 170—6
 Կսենոփոն 88
 Կտուց կղզի 159
 Կրիակունք 176
 Կրճունիք 163
 Կօսական կամ Կովսական 167

 Հաբանդ 167
 Հագարայ գետ 166

- Հաղամակերտ բերդ 161
 Հալէպ 197 201 207
 Հալիձոր 167
 Հաճին քաղաք 202
 Հայաստան 17—19 21—30 32 38 39 41
     43 44 50 58 62 63 76 84 86—90 93
     —102 105—7 110—15 118—120 133
     135 140 143—7 150 154—8 165 172
     —4 177 179 188 194 195
 — ի լեռներ 19
 — Թիւրքաց 206
 — Ռուսական 206 207
 — Պարսկական 206 207
 Հայկ նախահայր 148
 Հայկական բարձրաւանդակ 30 36 41 45 114
     — լեռնակղզի 29
     — լեռներ 19
     — Պար 35
 Հայոց Ծոց 196 204
     — Չոր 161
 Հանդարբերդ 168
 Հանի 170
 Հանձիթք 139
 Հաշտեանք 138
 Հառիճի վանք 183
 Հասան-Կալէ 65
 Հարք 148
 Հացեաց դրախտ 146
 Հացեկաց գիւղ 147
 Հացիւնեաց դաշտ 164
 Հաւնունիք 180
 Հաւուց թառ, Հայոց թառ 187
 Հեր գաւառ 162
 Հեթումեան ցեղ 202
 Հենի 139

Հեռաւոր Արևելք 26
Հեր կամ Խէր 154 155
Հերաթ 116 117
Հերակլ կայսր 52
Հերակլիոն 203
Հին Աշխարհ 25 31 111
Հնդկական ովկիանոս 27 51 63 91
Հնդկաստան 17 26 116 118 119
Հոգեաց վանք 77 160
Հողոցիմ կամ Խողոցիմ գիւղ 166
Հոռոմոսի վանք 183
Հոռոմէական լէզէօն 89
Հոռոմկլայ 202
Հրազդան 45 66
Հրաքոտ - Պերոժ 170

Չագ 186
Չունկերտ 146
Չորագետ 31 75
Չորափոր 31 174
Չոր Ընձահից, Չոր Անձախայ 162
Չորք 167
Չրաւ 182

Ղազախ 174
Ղազար Փարպեցի 178
Ղազվին 116
Ղանդահար 116
Ղարարաղ 27 28 168
Ղարազաղ 27 67
Ղարաքիլիսա գ. 59
Ղափան 167
Ղրի Բուլաղ 186
Ճակք, Ճակատք 176 185
Ճահուկ 153 166

- Ճապաղջուր 138
 Ճորոխ 51 54 68—72 101 118 175 176
 Ճուշուտ 162
 Ճուլամերկ 153
- Մազազ 186
 Մազանդարան 115
 Մալաթիա 76 108 192
 Մակեդոնիա 18
 Մակու, Մաքու 161 207
 Մանկերտան 142
 Մամեստիա 203
 Մամիկոնեան նախարարութիւն 144 175
 Մամուրէթ-ուլ-Ազիզ 206
 Մայիանա 116
 Մայրոյ վանք 186
 Մանազկերտ, Մանձկերտ 59 148
 Մանանազի 100 136
 Մանգլեաց փոք 175
 Մանգլիս 175
 Մանեայ այրիք 135
 Մանեան, Մանների երկիր 136
 Մանսկերտ, քարն Մանսկերտ 157
 Մառական 162
 Մասեացոտն 185
 — վիհք 34
 Մասիս 28 32 33 38 39 55 94 117 161
 — Մեծ 30 34 35
 — Փոքր 32
 Մատթէոս Ուռնայեցի 124
 Մարանդ 164 165
 Մարաշ 202
 Մարդ ցեղ 147 161
 Մարդազի 147
 Մարդաստան 147 161

- Մարի 154
 Մաւրիկապօլիս 183
 Մարմաշէնի վանք 183
 Մարմէտ 159 181
 Մարտիրոսաց քաղաք, Մարտիրոսօլիս 141
 Մարք 152
 Մեդինա 124
 Մեթղեսիս 197
 Մելազկերտ 148
 Մելաս 191
 Մելիտինէ 191 192
 Մեծամօր 66 147
 Մեծիրանք 169
 Մեծկերտ 139
 Մեծ Հայաստան, մեծ Հայք 28 29 57 189
 190 192
 Մեծկուանք 168
 Մեծնունիք 163
 Մեծօրայ վանք 149
 Մեղրաղես 60
 Մեղրի 67 167
 Մինոն 101
 Միսրոպ Մաշտոց 147
 Մերձ-Կասպիական տափարակ 29
 Մերսին 200 204
 Մզուր 135
 Մէշէղ 116
 Մէքհուլ սիրիացի 124
 Մէքքայ 124
 Մթին լեռ 175
 Մինր աստուած 136
 Մինրդատ Պոնտացի 189
 Միջագետք 23 62 83 89 110 111 113
 114 140
 Միջա 150

- Միջասիական սարահարթ 26
 Միջերկրականի աւազան 114
 — ծով 17 19 25 62 76 91 111
 111 115 117 196 — 9
 Միջին Ասիա 115 195
 Մծբին 122 140
 Մծուր 146
 Մնձուր 135
 Մոթոզանք 159
 Մոկաց աշխարհ 90
 Մոկս 150—153
 Մոկք Առանձնակք 150
 Մոզնի 184
 Մովսէս Խորենացի 90 147
 Մուզմիշ գետակ 74
 Մութ 203
 Մուխանք 169
 Մուղան 67 75 99 169
 Մուշ 31 41 44 47 60 82 96 108 143 146
 Մուսուլ 142
 Մուրադ 51
 Մուֆարդին 141
 Մսիս 203
 Մրէն 181
- Յովհաննավանք 184
 Յուստիանիանոս կայսր Բիւզանդիայի 191
- Նազան 612
 Նադիանդ 192
 Նախճաւան, Նախիջևան 122 164
 Նաոբման 176
 Նարեկայ վանք 157
 Նաւասարդ 58
 Նեմրուն 202

- Ներսէս Լամբրոնացի 202
- Նըւարսակ 155
- Նիգ 185
- Նիխորական 142
- Նիխոր 161
- Նիկոպոլիս 192
- Նիկտէ 203
- Նիմրուզ 40 47 82
- Նինուէ 122
- Նիւս քաղաք 192
- Նկան ամրոց 162
- Նոյ,—ի տապան 152 165
- Նոյեմզար 165
- Նոշիրական կամ ՆորՇիրական 142
- Նորավանս 166
- Նոր Բայազէտ 166
- Նորշէն աղբիւր 82
- Նոր Քաղաք 185
- Նպատ լեանն 47 58 80 182
- Նփրկերտ քաղաք 140
- Նօրդուզ 77 79 159 160

- Շարին—Փարահիսար 121
- Շակաշէն 172
- Շահապիվան լեռ 182
- Շահապունից բերդ 166
- Շահասպ բերդ 193
- Շաղազամք կամ Շաղգոմք 136
- Շաղատ 167
- Շամշուլտէ 174
- Շամքօր գետ 172
- Շատախ 150
- Շատ-էլ-Արար 62
- Շարիան գետ 59
- Շարուր 188

- Շաւարշան, Շաւարշական 161
 Շաւշար 136
 Շաւշէթ 176
 Շիկահող 167
 Շիրակ 36 96 183 185
 Շնհեր 167
 Շողգոմք 176
 Շողանի ձոր 54
 Շորագեալ 183
 Շուշի 172

 Ողմու 184
 Ողական բերդ 147
 Ողջաբերդ 186
 Ոսկէմայր 145
 Ոսկիածին 145
 Ոսկիահատ 145
 Ոստան 157
 Ոստանն Դուին 187
 Որթվատ գիւղ 164
 Որմիզդ—Պերոժ 171
 Որսիրանք 154
 Ուլնի, Ուլնիա 201
 Ուխթիս, Ուխթեաց քաղաք 176
 Ուռհա 121 122
 Ուռմկալէ 202
 Ուտիք, Ուտի 129 171
 Ուտի Առանձնակ 172
 Ուրարտու, Ուրաշտու 177 179 185 186
 Ուրարտական թագաւորութիւն 158 165
 Ուրմիայի լիճ 28 29 45—7 140 142 154
 Ուրմի 207
 Ոքողէ 176

 Չանսր Գալէսի 202

Չըլղըր լիճ 36 44 74
Չմշկածագ 138 139
Չորրորդ Հայք 101 192
Չուխուր օվագ 198
Չուխուրէթ 176

Պալու 60
Պալունիք 163
Պածկանք 169
Պահլաունի 186
Պահուն գաւառ 193
Պաղին բերդ 138
Պաղնատուն գաւառ 101 138
Պապեոն 202
Պատսպարունիք 163
Պարհար 176
Պարսից թագաւորներ 97
— Ծոց 19 23 27 62 91 113
Պարսկահայք 154 162
Պարտաւ քաղաք 122 172
Պարտիզաց փոք 176
Պարտուս 176
Պարսկաստան 38 98 107 111 119 120 122
154 156 206
Պեհեանի 193
Պլինիոս 81
Պիռամոս գետ 199
Պոնտոսեան լեռնաշղթայ 68

Ջահուկ 166
Ջառաշ 124
Ջաւադ քաղաք 68
Ջաւախք 175
Ջերմաձոր 150
Ջիհուն կամ Ջահան գետ 199

Ջլմար 153
Ջուղայ 163 164
Ջրաբերդ 168

Ռապան 193
Ռէիմէնա 142
Ռէկլիւ 33 46 85 91 113
Ռէյ 124
Ռշտունիք 157
Ռոստայեան կամ Ռոստայեակ 170 171
Ռուբինեան 199 202 203
Ռուսաստան 206
Ռստակ 155
Ռստի բաղա 170

Սաիրմէ կիրճ 74
Սալաձոր կամ Սալնոյձոր 141
Սալարին քաղաք 164
Սալմաստ 154 207
Սակ կամ Շակ 172
Սաղմոսաւանք 184
Սամուսատ 192
Սանասուն կամ Սասուն 109 129 141 142
Սանատրուկ 90
Սասանեան թագաւորներ 151
Սասունցիներ 90
Սարիղամիշի շրջան 184
Սարչամայ գետ 54
Սարոս գետ 199
Սեաւ լեռ 190
Սերաստիա, Սվաղ 192
Սեպուհ 135
Սերկելի 184
Սեան բերդ 162
— Ի լիճ 37 45 46 158 166

- Սև ծով 26—9 51 68 70—3 76 84 87 88
 91 104 110 117 119 190 191
 Սև ջուր 54
 Սէյվան—կալա 162
 Սինուէն կամ Սէյնուէն գետ 199
 Սիմ 142 143
 Սինձեղնոյ գիւղ 180
 Սիս 203
 Սիսաջան 165
 Սիսաղան 165
 — Ոստան կամ Սիսաղան ի կոտակ 169
 Սիսիան 37 167
 Սիրիա 117 140 202
 Սիւնիք 37 44 67 96 109 129 164 165 168
 Սիփան 40 41 149
 Սլկուէի նախարար 144
 Սկարբերք 186
 Սղերդ 80 83 141
 Սոմխէթ 37
 Սոսք կամ Սոթք 166
 Սուինիա 165
 Սուկաւ, Սուկաւէտ լեռներ 35 38 44
 Սուչ գիւղ 83
 Սուպան 139
 Սուսան 141
 Սուրմալու 185
 Սուրմառի բերդ 185
 Սպանդարան—Պերոժ 171
 Սպարկերտ 150
 Սպեր 68 101 136
 Սվաղ 207
 Սարաբոն 80 87 95 98 101 130 131 172
 178 187
 Սրինդ 153
 Սրմանց կամ Սերմանց լեռներ 38 62

Սօմխէթի 174

Սօֆէնա 139

Վահագն 145

Վահան Մամիկոնեան 161

Վանէվահեան մեհեան 145 146

Վահնկայ գաւառ 202

Վահնունիք 181

Վաղարշակերտ 181

Վաղարշասպատ 185

Վաղարշաւան 180

Վաղաւեր 180

Վայկունիք 168

Վայոց Ձոր 166

Վան 86 96 108 158 159 206

Վանանդ 36 164 183

Վանի լիճ 27 40 41 45—8 77 80 82 121
148 149 155 157

Վասպուրական նահանգ 90 147 155 156 165

Վարազ սար 159

Վարազկերտ 185

Վարաժն տուն 148

Վարաժնունիք 148 187

Վարդահեր աւան 193

Վարդանակերտ 170

Վարդենիս 186

Վարդոյ 147

Վարշակի 182

Վժանիս, Վժան 167 184

Վիշապ կամ Տիրակատար քաղաք 146

Վիշապաձոր 180

Վրաստան 75 76 87 173 175 176

Վրացիներ 174

Տաթև 167

- Տակիտոս 87
 Տամբեր 154
 Տայք 69 73 96 175
 Տանկրիայն 163
 Տաշիր 174
 Տատիկ 141
 Տարուն, Տարօն 143, 146
 Տարսուս չայ գետ 199
 Տաւրոս 18 19 20 27 28 39 41 61 79 83
     90 142 150 197
     — չայկական 114
 Տարսոն 203
 Տարսուս 203
 Տափերական կամուրջ 67
 Տաօ 175
 Տեղ 167
 Տիգրանակերտ 76 141
 Տիգրան թագաւոր չայոց 89 141 152 173
 Տիգրիս 23 41 47 48 62 76 77 88 81—3
     114 120 138 159
 Տիկոր գիւղ 183
 Տիրառինճ գիւղ 182
 Տիւրիկէ 192
 Տիւրոս 117
 Տղմուտ գետ 161
 Տմորիք 153
 Տոսք, Տոսպ 46 158
 Տուարածատափ 148
 Տուշպա 158
 Տուչքատակ 172
 Տորթն 167
 Տուրուբերան, Կողմ Տարաւնոյ 142 143
 Տոխ 171
 Տրապիզոն 107 119
 Տրդատ թագաւոր 58

Տրդատի թախտ 186
Տրպատունիք 160
Տրտու զեռ 168 172

Բայաս 204

Ցախացքար 166
Ցոլակերտ 185

Փալանթէօքան լ. 35
Փամբակ 175
Փայտակարան 169 170 207
Փառաժնակերտ 186
Փառախոտ 185
Փարզման բերդ 193
Փարպի 184
Փենիկ 176
Փիւնիկեցիներ 117 118
Փոքր Աղբակ 153
Փոքր Ասիա 18 38 39 115 120 202 203
Փոքր Հայաստան 28
Փոքր Հայք 28 51 189 — 192 195 206
Փոքր Սիւնիք 168

Քար 124
Քալաթաղ բերդ 167
Քաղղէա 113
Քանաքեռ 186
Քասախ 66
Քասաղ քաղաք 185
Քարդան 160
Քարքէ լեռոն 145 146
Քեղ կամ Քաղ 141
Քեսուն 192
Քիւլէք բողաղ 202

Քղիմար 121
Քուխա 176
Քուստի Փառնէս 169
Քուֆ 124
Քրդիստան 19 83

Օլաման գ. 77—8
Օլթի 176
Օկուսի 181
Օձ ձոր 90
Օձ կամ Աւձ բաղաք 146
Օձուն 174
Օշական 184
Օպիանք 169
Օվաջիկ, Օվանըկ 54 68 136
Օտէ 90
Օրդուբաթ 31 164
Օրփիողոն 98
Օքսուս 118 119

Ֆանին 98
Ֆրանսիա 86
Ֆէքքէ 202
Ֆրատ 51 55 57 60 63 69

Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Հայրենիք

9—138

Ա. Ինչ է պատմում մեր հողը 14—24

Բ. Հայ հայրենիքի կերպարանքը 25—29

Գ. Լեռներ 30—42

Դ. Ջրեր, ա.—լճեր 43—49

Ե. Ջրեր, բ.—Գետեր 50—83

Զ. Կլիմայ 84—92

Է. Բուսական հարստութիւն 93—96

Ը. Կենդանիներ, հանքեր 97—103

Թ. Հաղորդակցութեան միջոցներ

104—109

Ճ. Քաղաքական նշանակութիւն 110—125

ԺԱ. Երկիրը և մարդիկ 126—130

Վարչական բաժանումներ

Հին Հայաստան 131—132

Մեծ Հայք

133—188

1. Բարձր Հայք 133—137

2. Չորրորդ Հայք 137—139
3. Աղձնիք 140—142
4. Տուրուբերան կամ Տարուբերան
142—149
5. Մոկք 150—151
6. Կորճէք 151—153
7. Պարսկահայք 154—155
8. Վասպուրական 155—165
9. Սիւնիք 165—167
10. Արձախ կամ Արցախ 168—169
11. Փայտակարան 169—171
12. Ուտի 171—172
13. Գուգարք 173—175
14. Տայք 175—176
15. Այրարատ 177—188

Փոքր Հայք 189—193

Կիլիկիա 194—204

Ա. Տեղադրութիւն 196—200

Բ. Վարչական բաժանումներ 200—204

Նոր Հայաստան 205—207

Աղբիւրներ 209—213

Անունների ցանկ 215—244

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

ԵՐ.	ՏՈՂ	ՏԱՊՈՒԱԾ Է	ԱՅԻՏԻ ԻԹԵԻ
10	9 վ.	կարօտին	կարօտին,
20	3 վ.	դեռ,	դեռ, այնուամենայնիւ,
28	2 վ.	հետաքրքրական	հետաքրքրական
51	6 վ.	նրա	նոյն
126	1 վ.	Ի.	ԺԱ.
136	3 ն.	ՇԱՂԱԳԱԻՄՔ	ՇԱՂԱԳՈՒՄՔ
143	10 ն.	ՏԱՐՈՒՆ	ՏԱՐԱԻՆ
147	1 վ.	Ո Ղ ա կ ա	Ո Ղ ա կ ա ն
,,	11 վ.	Մննդադատարը	Մննդադատարը
153	12 վ.	որ հոչակուած	հոչակուած
154	2 վ.	հարաւ-արեւելքում	հարաւ-արեւելքում,
157	6 ն.	եկեղեցիով	եկեղեցով
162	5 վ.	Հեթ	Հեր
166	11 ն.	դաւառ	Գաւառ
168	5 վ.	նրա	նրանց
169	7 վ.	ՕՊԻԱՆՔ	ՊԻԱՆՔ
197	11 ն.	Ա տ ա ն ա յ Ի	Ա ղ ա ն ա յ Ի
203	3 վ.	Հիկտէ	Նիկտէ
,,	10 վ.	Ատանա	Ադանա.

- ՄԵՆ ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՆԱԳՆԵՐԸ**
1. ԲԱՐՆԵՐ ԲԱՅՔ
  2. ՓՈՐՐՈՐԴ ԲԱՅՔ
  3. ԱՂՆՆԻՔ
  4. ՏՈՒՐՈՒԹԵՐՆԱ
  5. ՄՈԿՔ
  6. ԿՈՐՃԵՔ
  7. ՊԱՐՍԱԿԱՅՔ
  8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
  9. ԱՐԻՆԻՔ
  10. ԱՐՏՍԱ
  11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ
  12. ՈՒՏԻ
  13. ԳՈՒԳՈՐՔ
  14. ՏԱՅՔ
  15. ԱՅՏՐԱՆ

..... Մեծ սահման
 - - - - - Փոքր սահման
 ..... Կիլիկյա

Ս Ա Ր Բ

